

ІСТОРИЯ

НОВИЙ ПОГЛЯД

КОЛИ МИНУЛЕ ОЖИВАЄ
ВИПУСК 12 / ГРУДЕНЬ – СІЧЕНЬ 2019/20

ЧИНГІС ХААН

Великий
руйнівник
і завойовник,
бич божий,
кара небес...
І прогресивний
правитель

ДП «Бурда-Україна»
www.burda.ua

**ТВЕРЕЗІ ДНІ
АМЕРИКИ**

Сухий закон у фактах
і фотографіях

**ПОЛЮВАННЯ
НА ВІДЬОМ**

за схвалення
короля Англії

**СТАРА
ВОЗДВИЖЕНКА**

Коли на Подолі
аристократія жила?

НЕ ПРОПУСТІТЬ
ЖОДНОГО ВИПУСКУ ЖУРНАЛУ

ІСТОРІЯ

НОВИЙ ПОГЛЯД

Передплату на 2020 рік можна оформити:

- на сайті www.portmone.com, розділ «Каталог послуг» — «Передплата періодики»;
- на сайті www.portmone.com, відсканувавши телефоном QR-код;
- у будь-якому поштовому відділенні Укрпошти, передплатний індекс — 91887.

П'ять етапів американської війни за незалежність

46

ВЕЛИКИЙ ЗАВОЙОВНИК ЦАР ЧИНГІС
Кат світу, гордість монголів, воєначальник і мудрий монарх

22

60

Мері Енінг, принцеса палеонтології, експерт з прадавніх істот

12

Вікопомні події, знакові відкриття, цікаві факти

Хто і навіщо полював на відьом?

34

КАПСУЛА ЧАСУ

Старий репортаж	
Фото з історією	4
Факти, теорії, викриття	
Новини науки історії	8
Пам'ятні моменти	
Час події — грудень, січень	12
Цікавий факт	
Гладіатори: хто є хто	14
Відлуння оповіді про...	
...красуню кіноактрису	
Хеді Ламар, котра	
зробила видатне наукове	
відкриття	16
Зі сторінок газет	
Брати Райт демонструють	
свій літальний апарат у Європі	18
Зі сховків та архівів	
Іспанія успішно завершує Реконкісту.	
Останній форпост маврів Гранаду	
узятю	20

ШИРОКИМИ МАЗКАМИ

Чингіс хаан, або цар Чингіс: той, хто захопив мало не увесь світ. І в тому не було жодного дива	22
10 неперевершених	
...випадковостей, які здатні переконати в існуванні надприродного	32
Викриття	
Чому і як Яків Англійський полював на відьом?	34
Велика пригода	
Перші космічні перегони світу й невиконана місія астронома Гійома Лежантіля	40
Портрет епохи	
Американська революція. Як Штати домоглися незалежності	46
Фотосвідчення	
Сухий закон, або Prohibition: шляхетна спроба, яка обернулася провалом	54

Творці історії
Вона полювала на динозаврів. Мері Енінг, палеонтолог-самоук

Міські етюди
Воздвиженка, Кожум'яки, Гончарі: там, де не жили аристократи

Бойовий листок
Розвідка іде попереду і торує шлях до перемоги. І краще, якщо її бійці лишаються у тіні

Q&A
Запитаємо експерта
Неочевидні відповіді на прості питання

ТУТ & ЗАРАЗ
Скарбниця нації
Збаразький замок

Побіжний фотонарис

У наступному номері

КАПСУЛА ЧАСУ

ЦЕЙ МІСЯЦЬ В ІСТОРІЇ

1935

МУЗИКА З СОБОЮ

Дві чарівні панни насолоджуються водною прогулянкою під музику, яка ллється з динаміків першого переносного радіоприймача. Радіохвилі було відкрито ще в 1866 році, та лише в 1918-му американський радіоінженер Едвін Армстронг створив супергетеродинний радіоприймач, котрий забезпечував надійне і стійке прийняття сигналу на потрібній частоті. У 1930–40-ві роки радіо стало однією з найулюбленіших розваг широкого загалу.

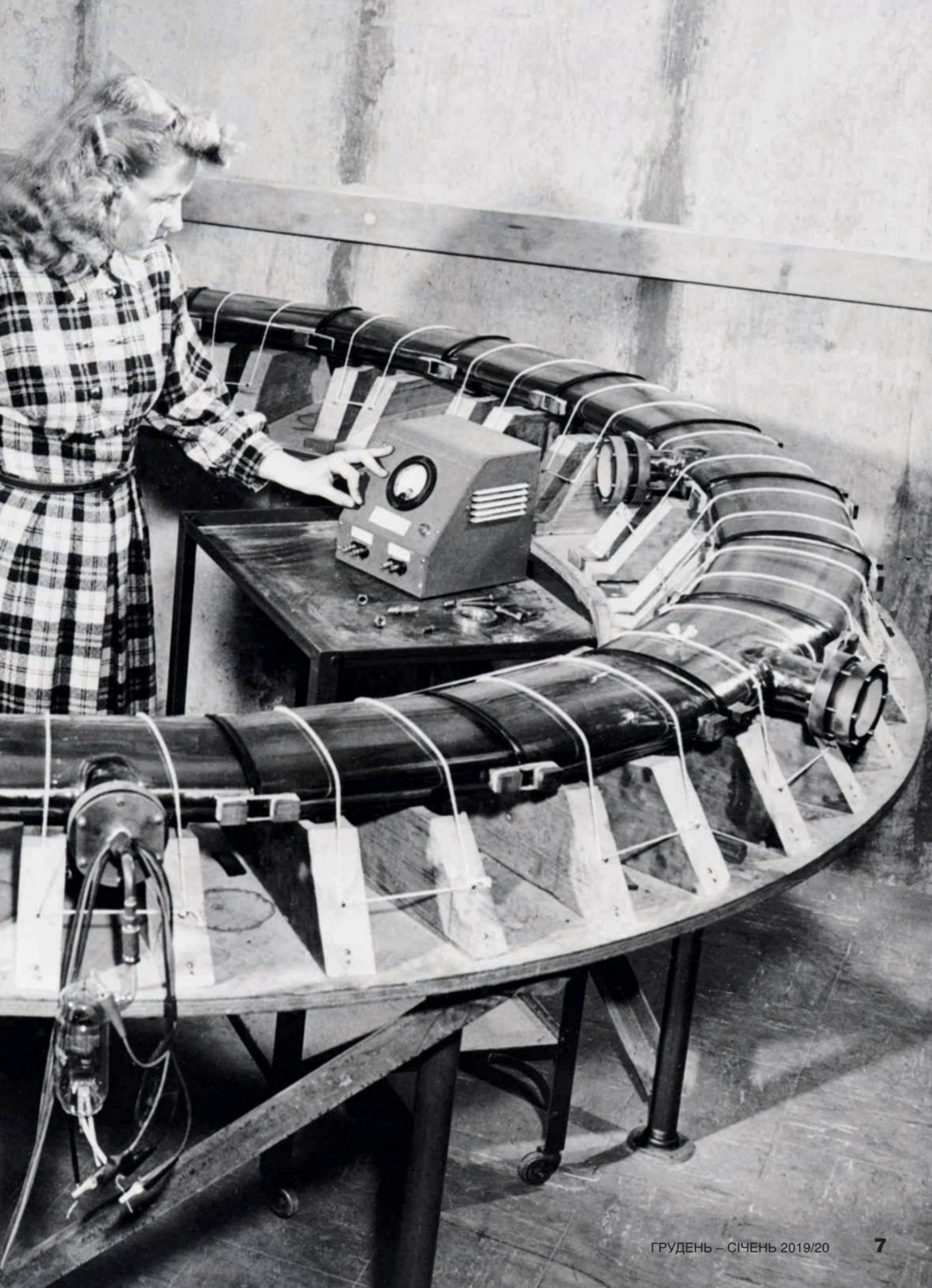

1948 АТОМИ В РОБОТІ

Лабораторія ядерних досліджень Корнелського університету, США. Керол Сієнко налагоджує роботу glass doughnut, «глазурованого пончика» — 85-тонного синхротрона. Синхротрон, резонансний циклічний прискорювач часток, розганяє електрони до швидкості, близької до швидкості світла. Машини, подібні до цієї, використовуються не лише для проведення досліджень у царині фізики. Їх застосовують також для медичної візуалізації, у терапії раку, для досліджень дії медпрепаратів.

Новітні методи досліджень та сучасні вивчити минулі епохи світової історії.

Єлизавета I приймала багатьох дипломатів, та лише де Ла Мот-Фенелон користувався правом приватних аудієнцій.

ДОБРЕ ІМ'Я ЄЛИЗАВЕТИ І СКОМПРОМЕТОВАНЕ?

Дослідники виявили, що один французький дипломат користувався особливою прихильністю королеви.

Королева-діва, як підозрюють історики, мала зв'язок з французьким дипломатом.

Королева Англії Єлизавета I увійшла в історію як Королева-діва: усупереч традиції вона ніколи не була заміжня і начебто зберігала цноту до самої смерті. Проте ще за життя роїлися чутки, що коханці в неї таки були. Британський історик доктор Естель Паранк у своїй новій книзі «Єлизавета I Англійська очима Валуа: влада, представництво й дипломатія за часів королеви-дів, 1558–1588», *Elizabeth I of England through Valois Eyes: Power, Representation and Diplomacy in the Reign of the Queen, 1558–1588*, висуває припущення, що королева мала близькі стосун-

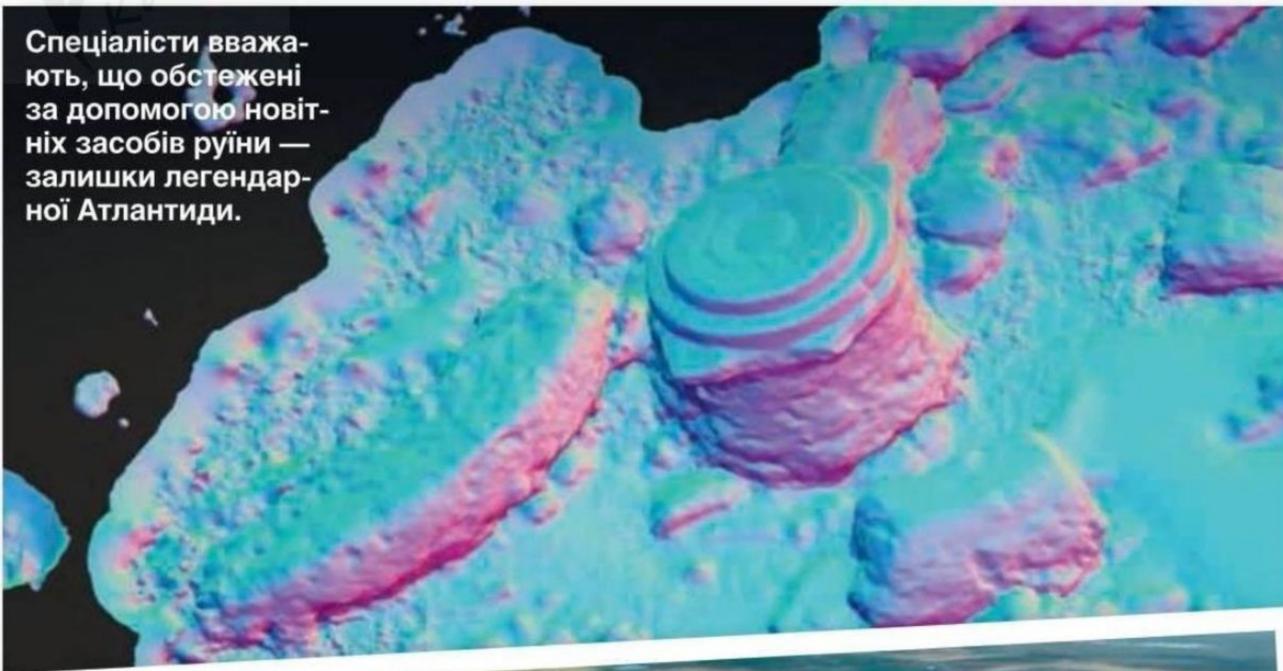
ки з одним дипломатом. Такий висновок підказали дослідниці виявлені в останнє десятиліття листи королеви до посла Франції в Лондоні Бертрана де Саліньяка де Ла Мот-Фенелона. Де Ла Мот-Фенелон прибув послом в Англію у 1568 році і перебував на посту сім років, тримаючи зв'язок між королевою та французьким королем Карлом IX. Увесь цей час він акуратно надсилав до Франції звіти про своє перебування при англійському дворі. Він, як зауважує дослідниця, був надзвичайно високої думки про королеву Єлизавету, по-

справжньому захоплювався нею, називав її «жінкою з породи левів». Це, як зауважує др. Паранк, досить незвично, жоден з послів не давав таких оцінок і порівнянь. У листах, виявлених дослідницею, немає згадок про будь-які романтичні стосунки, проте цілком логічно припустити, що де Ла Мот-Фенелон мав до королеви почуття. Чи вона точно цих почуттів не поділяла? Вона, без сумніву, рада була його бачити, коли він довго не з'являвся при дворі, дорікала йому, що він «геть забув» про неї. Це щось доводить? ☉

ТЕОРІЇ, ВИКРИТТЯ

інноваційні технології дозволяють нам ретельніше
Можливо, у чомусь древні були досконаліші?..

Спеціалісти вважають, що обстежені за допомогою новітніх засобів руїни — залишки легендарної Атлантиди.

АТЛАНТИДУ ЗНАЙДЕНО?

Пошуки міфічної держави тривають відтоді, як її описав давньогрецький філософ Платон. Тепер учені мають підстави вважати, що то була не просто алегорія.

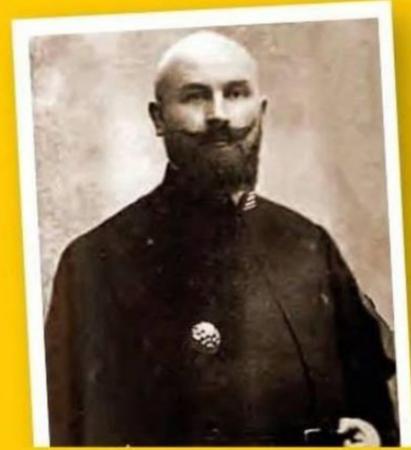
Археологи та шукачі скарбів витратили не одне століття на пошуки бодай району, де могла знаходитися Атлантида. Досі учені не мали достатніх доказів її існування, відтак вважали, що Платон вигадав її для ілюстрації своїх філософських теорій.

Експерти компанії *Merlin Burrows*, що спеціалізується на пошуку старожитностей за допомогою новітніх технологій, дослідили затоплені руїни на півдні Іспанії, в Андалусії, у районі Національного парку Доньяна, і дійшли висновку, що знайдені рештки можуть бути легендарним містом-державою. Сам парк Доньяна колись являв

собою велике внутрішнє море з островами. Вздовж берегової лінії збереглися сліди щонайменше 15 поселень стародавньої цивілізації. Їх тривалий час вважали римськими або грецькими, але сучасні методи дослідження й аналізу дозволяють припустити, що руїни залишені цивілізацією, котра існувала тут понад 10 000 років тому. В італійських лабораторіях вивчено зразки залишків міських мурів та фундаментів великих будівель. Висновки приголомшливі: древні знали рецепт цементу, вправно працювали з металом, уміли вкривати свої вироби патиною. І це — набагато раніше, ніж у греків та римлян. ⊙

НОВА ТОПОНІМІКА

У рамках декомунізації лише у столиці України перейменовано понад 100 вулиць. Чиї імена нам варто пам'ятати?

Володимир Сальський

(Перейменовано вул. Котовського, Шевченківський р-н Києва.)

Український військовий діяч, блискучий офіцер з численними нагородами за період I Світової. За Української Центральної Ради учасник українізації російських частин Північного фронту (1917), начальник штабу українських військ столиці в боях з частинами Муравйова. За гетьманату — начальник штабу 1-ї Сердюцької дивізії, член Комісії з організації військових шкіл та академій в Україні, начальник штабу коменданта Києва. У час наступу більшовиків 1919 р. очолив Запорізький корпус Армії УНР. З листопада 1919-го — військовий міністр УНР, генерал-хорунжий. З 1920 року у відставці. Разом з головним отаманом Петлюрою переїхав до Польщі. Життя закінчив у Варшаві.

ДЕ ЗНАХОДЯТЬСЯ СКАРБИ?

Англієць випадково придбав унікальний предмет стародавнього гончарства.

Придбавши на гаражному розпродажі гарненький горщик, англієць Карл Мартін навіть не підозрював, що йому до рук втрапила унікальна археологічна знахідка, витвір гончарів цивілізації долини Інду, яка існувала понад 4000 років тому. Він би й не здогадався про це, якби випадково не побачив подібний предмет на аукціоні *Hansons* в Етуолі: там річ експонувалася як старовинна. Мартін вирішив оцінити свій горщик і був шокований: те, що він використовував як чашку для зубних щіток, виявилось унікальною пам'яткою! Глиняний горщик з контурним зображенням тварин виготовлено було близько 1900 р. до н. е. десь у районі Афганістану. Як річ такого солідного віку, без сумніву, надзвичайно цінна для істориків,

могла опинитися на банальному гаражному розпродажу? Не поспішайте вбачати у цьому підступний злочин. Усе доволі просто. Цивілізація, яка процвітала на Індійському субконтиненті близько 5000 років тому, аж до 1920-х була невідома ученим. Випадково дослідники виявили два великих міста того періоду, Харappу і Мохенджо-Даро, і припустили, що вони були пов'язані

між собою. Детальне вивчення показало, що близько 1000 р. до н. е. Харappська цивілізація, або цивілізація долини Інду, практично зникла або ж злилася з іншими культурами. Що призвело до її занепаду — невідомо, але речі, що збереглися відтоді, розпорошилися світом, осіли у різних країнах. Багато що було вивезене зокрема до Британії — як не варті шеляга туристичні сувеніри.

СКАРБИ ЗІ ЗВАЛИЩ

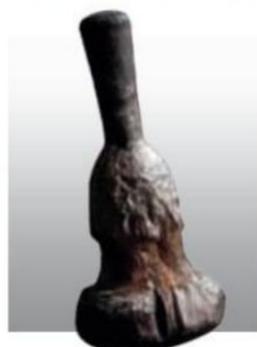
1 ТИБЕТСЬКА БОГИНЯ

Статуетку тибетської богині Зеленої Тари придбали на розпродажу у Західному Сасексі за £25. Згодом виявилось, що фігурку висотою 20 см виготовлено із золота у XVI ст. Ціна знахідки склала £15 500.

2 ГОДИННИК БОНДА

Годинник Бонда (Шона Коннері) у фільмі «Кульова блискавка». Після зйомок загубився, а згодом виник на одному з дешевих розпродажів. Був перепроданий на *Christie's* за £103 875.

3 ЄГИПЕТСЬКИЙ МОЛОТОК

Вік цієї знахідки — близько 4500 років. Такі молотки зокрема застосовували при будівництві пірамід у Саккарі. Імовірно, у Європі він опинився як дріб'язковий сувенір. На блошиному ринку продавався за £3.

4 ЗОЛОТО БРОНЗОВОЇ ДОБИ

В Оксфордширі на розпродажу старих речей цю дивовижну виявили у старій коробці. Знайдені блискучі «штучки» — рідкісний зразок роботи британських майстрів Бронзової доби.

5 КИТАЙСЬКА ВАЗА

Вазу, розписану емалями, було виготовлено у XVIII ст. за правління шостого імператора династії Цин. На розпродажу її оцінили в £10. Згодом на аукціоні «строкату вазочку» було продано за £61 000.

6 ЯЙЦЕ ФАБЕРЖЕ

На блошиному ринку в одному з американських міст цю річ — реліквію дому Романових — було придбано за \$13 000. Згодом виявилось, що справжня її ціна — \$20 млн. Річ перебуває у приватній колекції.

ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ

ПО ОДЕЖІ СТРІЧАЮТЬ

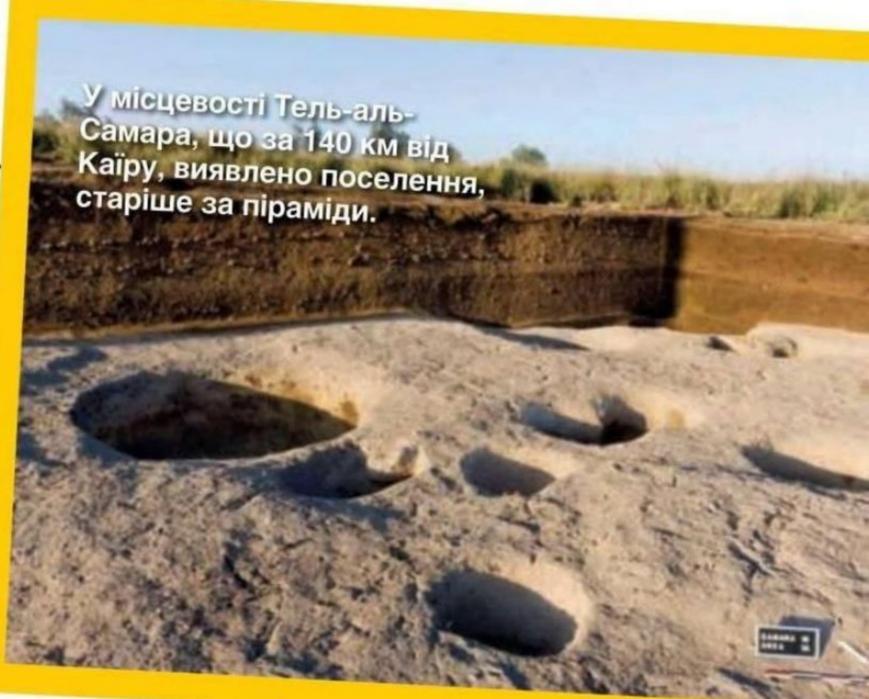
Цю істину людство усвідомило дуже давно. І щойно усвідомило, винайшло способи догляду за одягом.

Чи прасували войовничі вікінги своє вбрання? Можливо, відповідь вас шокує: прасували, і робили це не абичим, а інструментом, досить-таки вигадливим за формою. Зображена на малюнку пластина з китової кістки слугувала саме для того, щоб позбутися зайвих складок на одязі. Її було знайдено у Норвегії

у поховальному кургані, датованому IX ст. Спершу учені не могли встановити її призначення. Однак незабаром знайшли подібні предмети у похованнях заможних жінок-вікінгів в Ірландії та Шотландії. Проаналізувавши усі знахідки, вони встановили: гладка вишукано оздоблена пластина слугувала гладильною дошкою. ☉

У місцевості Тель-аль-Самара, що за 140 км від Каїру, виявлено поселення, старіше за піраміди.

ЩО БУЛО ДО ПОЯВИ ПІРАМІД?

У дельті Нілу знайдено поселення часів неоліту.

Поселення, де жили люди за тисячі років до появи першої піраміди, виявила у районі селища Тель-аль-Самара, що за 140 км від Каїра, група французьких та єгипетських археологів. На місці поселення знайдено рештки кормів для тварин, кістки тварин, велику кількість глиняного посуду і знарядь. Як свідчать знахідки, люди проживали у цьому районі з V тис. до н. е. Найдавнішу ж піраміду, піраміду Джосера, було зведено у Саккарі бл. 2630 р. до н. е. за часів Древнього царства. За словами Фредеріка Жейо, керівника експедиції, у цьому регіоні досі не виявляли пам'яток часів неоліту, тому знахідка надзвичайно важлива. Учені сподіваються, що це відкриття дозволить принаймні частково висвітлити історію Нижнього Єгипту до початку правління Першої династії. Зокрема надзвичайно цікаві практики землеробства перших мешканців болотистої долини Нілу.

КАПСУЛА ЧАСУ ГРУДЕНЬ – СІЧЕНЬ

ІГРИ З ВОГНЕМ

1393 КАРЛ VI ПРОХОДИТЬ ЧЕРЕЗ ВОГОНЬ

28 січня при французькому дворі давали бал-маскарад з нагоди весілля однієї з фрейлін. Король **Карл VI і кілька його придворних вбралися дикунами** — у лляні трико, промащені воском і обклеєні тріпанною коноплею. Придворні почали танок, а король підійшов до своєї тітки. Цієї миті хтось занадто близько підніс факел, і **на одному з танцюристів спалахнув костюм**. За мить палали усі.

Короля врятувала тітка: вона накрила його своїми спідницями.

СТАРТ ТЕЛЕЕРИ

1923 ПЕРШИЙ ПАТЕНТ НА ТЕЛЕБАЧЕННЯ

У перші дні грудня 1923 року американський інженер російського походження **Володимир Зворікін отримав патент на систему передачі зображення на відстань**. Через 10 років він же запатентував два новітні пристрої: **іконоскоп** (на фото вгорі) — телекамерну трубку для перетворення зображення на електричний сигнал, та **кінескоп** — електронно-променеву трубку. Німецька компанія Telefunken купила права на винахід і побудувала суперіконоскоп-камеру, яку було використано для телетрансляції Олімпійських ігор 1936 року в Берліні.

ТРИМАЙТЕ ВІТРИЛА!

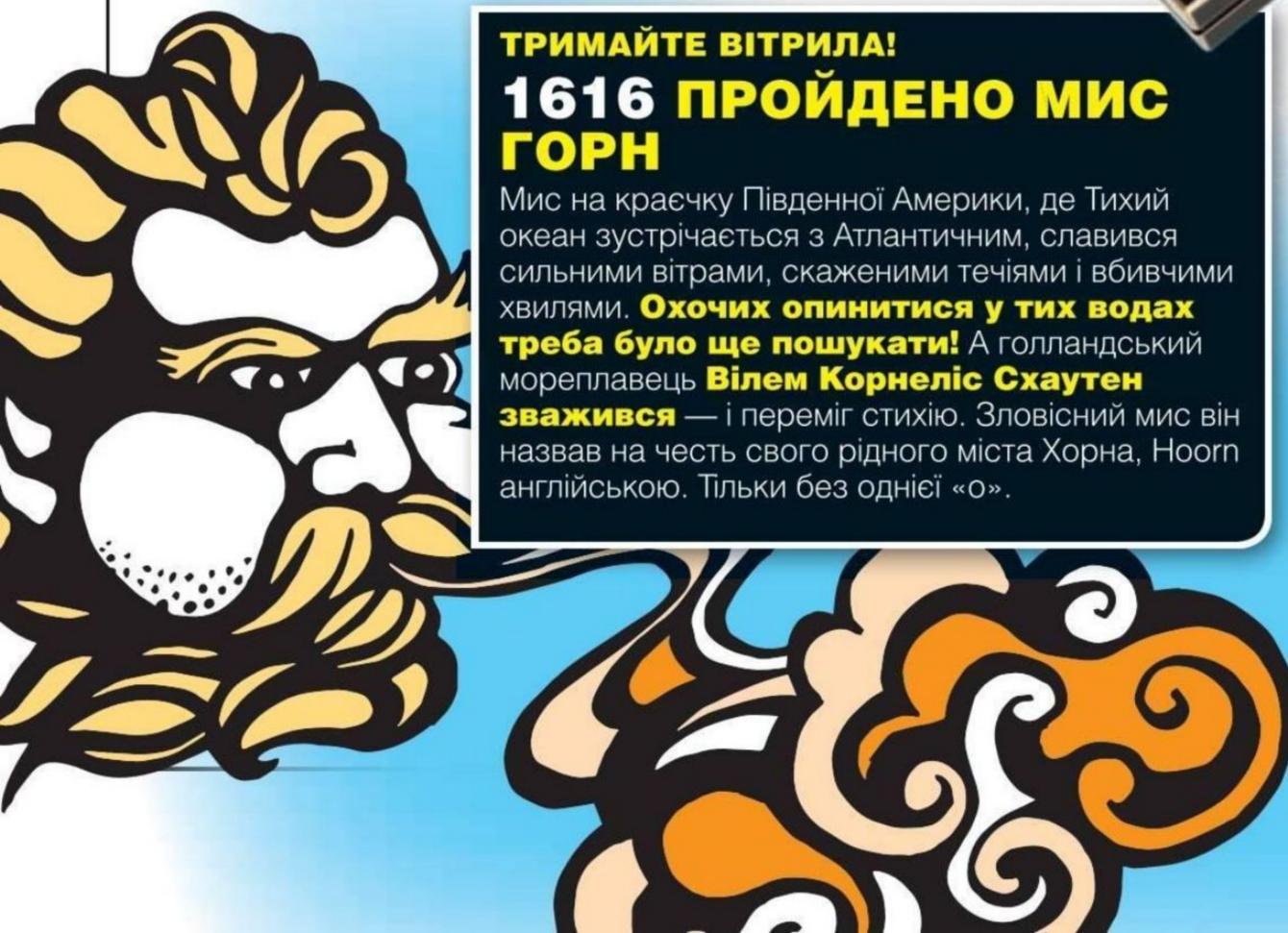
1616 ПРОЙДЕНО МИС ГОРН

Мис на краєчку Південної Америки, де Тихий океан зустрічається з Атлантичним, славився сильними вітрами, скаженими течіями і вбивчими хвилями. **Охочих опинитися у тих водах треба було ще пошукати!** А голландський мореплавець **Вілем Корнеліс Схаутен зважився** — і переміг стихію. Зловісний мис він назвав на честь свого рідного міста Хорна, Hoorn англійською. Тільки без однієї «о».

ПИТАННЯ ФІНАНСУВАННЯ

1799 ПРИБУТОК? МАЄШ ПЛАТИТИ!

Так постановили у Британії. Прем'єр-міністр Вільям Піт — молодший стверджував, що це тимчасовий збір, аби лишень **підтримати армію у війні проти Наполеона**. Здіймався податок з прибутків, що перевищували встановлену суму. Війна скінчилась, але парламент нового скликання продовжив цей непопулярний захід, і з 1803 року **податок на прибуток став нормальною фіскальною практикою** британської держави.

**ВІДКРИЙТЕ ПИВО!
1935 ПИВО ТЕПЕР
У БЛЯШАНКАХ**

До середини 1930-х пиво не розливали у бляшанки, оскільки ніхто не міг точно сказати, **як взаємодіє метал з газом, що є у напої**. Прорив стався, коли компанія American Can розробила бляшанку, у якій пиво зберігало усі свої якості. **За перший рік було продано 200 млн бляшанок.**

В НОТАТКИ

**ГРУДЕНЬ 1788
ВІТАЙМО РІК НОВИЙ!**

Роберт Бернс впорядкував народні пісні і вірші і у власній редакції видав Auld Lang Syne — пісню, яка невдовзі стала новорічним гімном.

**6 ГРУДНЯ 1240
ТАТАРИ ЙДУТЬ!**

Монголо-татарські війська захопили Київ і зруйнували його вщент.

**8 ГРУДНЯ 1917
ЧЕРВОНІ НАСТУПАЮТЬ!**

Більшовицькі війська захоплюють Харків. Місто стає серцем радянської України, якій Київ активно чинить опір.

**17 ГРУДНЯ 1790
ПОЧАТОК ВІДЛІКУ**

У Мексиці виявлено камінь з календарем ацтеків.

**5 СІЧНЯ 1759
ВІДКРИТО
БРИТАНСЬКИЙ МУЗЕЙ**

Вхід у музей у центрі Лондона був вільний для усіх, «хто прагне знань і має цікавість».

**14 СІЧНЯ 1900
ПРЕМ'ЄРА «ТОСКИ»**

Джакомо Пуччіні презентував своє творіння у Театро Костанці в Римі. Критика була далеко не в захваті.

**30 СІЧНЯ 1933
НІМЕЧЧИНА ЗМІНЮЄТЬСЯ**

Рейхканцлером призначено Адольфа Гітлера. Він впевнено зосереджує владу у своїх руках і закладає основу «тисячолітнього рейху».

**1 СІЧНЯ 1942
НАЦІЇ ПРОТИ ВОЄН**

26 держав підписали Декларацію Об'єднаних Націй і зобов'язалися сприяти утворенню системи загальної безпеки та роззброєнню.

**ЗБЕРІМОСЯ, ПОРАДЬМОСЯ!
1265 ЗАСІДАННЯ
ПЕРШОГО ПАРЛАМЕНТУ**

Через п'ять років після підписання Magna Carta в Англії у Вестмінстерському палаці вперше зібрався парламент. Скликав його **Сімон де Монфор**. На зібрання було запрошено лицарів, церковників, **представників від кожного регіону**. Парламент ставив собі за мету надати допомогу тим, хто **потерпає від феодалного гніту**. Та працювало народне зібрання лише місяць. А сера Монфора було того ж року убито в битві під Ішвемом.

**БОМБИ ГЕТЬ!
1966 США
БОМБАРДУЮТЬ
ПАЛОМАРЕС**

Виключно випадково, але ж... **США скинули на Іспанію чотири ядерні бомби**: бомбардувальник B-52G зі зброєю на борту зіткнувся у повітрі з літаком-заправником. **Три бомби упали на сушу і одразу були знайдені, четверта втрапила у море**, і на її пошуки пішло кілька місяців. Дві бомби, що упали неподалік від Паломареса, зазнали руйнування і **викликали радіоактивне забруднення** місцевості. Катастрофа призвела до дипломатичної кризи.

10-15
ХВИЛИН
у середньому тривав
гладіаторський
двобій.

ГЛАДІАТОРИ

Герої Стародавнього світу проливали кров заради слави, золота, свободи... і захоплених вигуків натовпу.

Гладіаторські ігри були улюбленою розвагою Стародавнього Риму в I–II ст. до н. е. Тоді видовищні, багато обставлені змагання могли тривати до 100 днів поспіль, участь у них брали тисячі гладіаторів. Зазвичай гладіаторами ставали полонені солдати, рідше злочинці, засуджені «до арени». Із цих останніх далеко не всіх навчали

мистецтва бою у гладіаторських школах, тому жили вони дуже недовго. Були і ті, хто вибрав долю гладіатора з власної волі, *аукторати*. Вони шукали на арені слави, пошестей, грошей. Проте дуже мало хто з гладіаторів добивався слави і статків. Частіше за все найжаданішою нагородою для бійця арени був *рудіс* — дерев'яний меч, що символізував звільнення.

Часто гладіаторським іграм передувало шоу — вправні бестіарії забивали списами диких тварин.

На деяких боях присутній був арбітр, найчастіше колишній гладіатор. У разі потреби він мав право зупинити бій.

264 р. до н. е.
За свідченням історика Лівія, цього року відбувся перший бій гладіаторів. Билися на арені — площі скотарського ринку — шестеро бійців.

Гладіатори поділялися на різні класи. Найулюбленішими в публіку були кремезні *мурміліони* у блискучих шоломах зі стилізованою рибиною, озброєні короткими мечами *фракійці* з шоломами, прикрашеними грифоном, та майже беззбройні *ретіарії*, котрі вправно орудували сіткою та тризубом.

МОРЕ ХВИЛЮЄТЬСЯ
Діон Касій, Светоній і Марціаль описують *наумахії* — морські гладіаторські битви. Досі немає точних відомостей, чи проводилися вони на тих самих аренах, де й інші гладіаторські бої.

Корені у смерті
Гладіаторські ігри розвинулися з поховального ритуалу, що мав назву *tipus* — на честь померлого влаштовували смертельний двобій.

Найзахопливішим дійством були реконструкції історичних баталій. Для таких вистав на арену інколи виходили тисячі гладіаторів. Видовища покликані були прославити великий Рим. А в пізніші епохи — і бойові заслуги імператора.

Існували і жінки-гладіатори, та їх було небагато. Жіночі двобої були рідкісним (і дуже дорогим) видовищем для обраних.

Гладіатор міг запропонувати своє бачення долі переможеного. Та лише замовник міг вирішити, жити бідоласі чи вмерти.

Влаштовував гладіаторський бій едітор, і це була почесна роль. Едітор і фінансував видовище, і вирішував, як вчинити з переможеним. Для оголошення рішення існував спеціальний жест *pollice verso* — показати великий палець. Щоправда, вчені досі не впевнені, що палець, спрямований униз, означає смерть.

На вагу золота
цінувався піт гладіатора: його збирали і продавали за великі гроші, адже він вважався потужним афродизіаком.

ПРИЗОВА ГРА
У Римській республіці, а згодом і в імперії на гладіаторах робили непоганий бізнес. Обдарованих бійців тренували особливо старанно. Найбільш успішні, сильні або ж артистичні могли розраховувати на любов глядачів. Тренований гладіатор-аукторат за кожен виступ отримував винагороду 2000 сестерціїв. З кожною перемогою нагорода зростала у шість разів. Утратити такого воїна було дорого. Траплялося, що едітори багаторазово відшкодовували власникам ціну за вбитого гладіатора. Едіторами виступали найчастіше політики: у Римі гладіаторські бої були непоганим політичним піаром.

ILLUSTRATION: EDWARD CROOKS/WWW.EDWARDCROOKS.CO.UK

ВІДЛУННЯ ОПОВІДІ ПРО...

...на диво вродливу жінку, яка буквально причарувала продюсерів, режисерів і кіноглядачів і... зробила науковий винахід, без якого немислимий сучасний світ.

ХЕДІ ЛАМАР

Спокуслива *femme fatale*, найвродливіша жінка світу, як називали її критики, на екрані виглядала такою зворушливо дурненькою!.. А в реальному житті «дурненька» всерйоз цікавилася наукою, розробила і запатентувала систему радіозв'язку, яка лягла в основу сучасних технологій GPS, Bluetooth і Wi-Fi.

Навіть серед красунь золотої ери Голлівуду Хеді Ламар виглядала королевою. Її грація й постава, обличчя, очі, голос — усе спокушало, вабило, зачаровувало. А цей погляд, а співучий австрійський акцент... Вона створена була для кіно! Хоча могла б зробити непогану кар'єру в музиці або й здобути всесвітню славу науковця. Втім, у науці й технологіях вона й без того лишила слід, хоч і визнав світ це лише наприкінці 1990-х.

МИСТЕЦТВО Й ТЕХНОЛОГІЇ

Хедвіга Ева Марія Кіслер народилася й зростала в австрійському Відні у родині заможного банкіра-львів'янина. Вона була дуже обдарованою дитиною: вже в десять блискуче грала на фортепіано, досягла чималих успіхів у балеті, вільно говорила чотирма мовами.

То були 1920-ті, весь світ захоплювався кіномистецтвом, і юна фрейлейн Кіслер не була винятком. Коли їй виповнилося 16, вона (звісно, з дозволу батьків) вступила у престижну театральну школу в Берліні й того ж таки 1930 року дебютувала на екрані. А через два роки стала кінозіркою: славу їй принесла роль у фільмі «Екстаз» (*Ecstasy*) чеського режисера Густава Махати. Критики високо оцінили роботу режисера й акторів, зокрема 18-літньої Хедвіги — виконавиці головної ролі. Але в одній зі сцен дівчина знялася оголеною, а то був скандал! Хоча юна актриса, без сумніву, грала чудово. Фільм став одним з найвідоміших у довоєнній Чехословаччині, демонструвався по всій Європі, хоч і в цензурованій версії.

Вона мала всі шанси стати видатною актрисою, а натомість у 1933-му стала дружиною мільйонера — торговця зброєю Фрідріха Мандля. Спершу він зачарував її, оточив увагою... Та незабаром виявив свою суть: жорстокий, ревнивий, схильний до тотального контролю. Він заборонив їй і думати про кіно, купив усі копії «Екстазу», які лише міг знайти. Вона мусила бути його перлиною, окрасою його дому, терпляче грати роль на зустрічах і прийомах, чарівно посміхатися потрібним людям, серед яких були Гітлер і Муссоліні. Вона відчувала, що згасає. Трохи розради давали розмови з науковцями на тих зустрічах, але їй, розумній і дієвій, цього було мало.

ГОЛЛІВУД МАНІТЬ

Коли життя стало геть нестерпним, вона втекла від чоловіка. Різні джерела по-різному описують її втечу. Деякі переповідають, що вона споїла покоївку і втекла, перевдягшись у її плаття. В опублікованій начебто у співавторстві з двома

Кадр із фільму «Екстаз» (1932). Хедвіга у ролі Єви.

ALAMY X1, GETTY X1

Ламар у Нью-Джерсі в ході кампанії підтримки армії під час Другої світової.

КОЖНОМУ СВОЄ

Під час Другої світової Ламар хотіла приєднатися до **Національної ради винахідників**, та їй порадили краще взятися за продаж військових облігацій, як інші актриси. Вона погодилася і встановила рекорд: за один вечір **продала поцілунків на \$7 млн.**

журналістами біографії і це, й інші перепетії з її життя викладені ще колоритніше, та то, як стверджувала Хеді, були *домисли писак*.

Хай там як, а від чоловіка вона тікала не будь-куди, вона мала на меті дістатися Голлівуду. Доля підкинула їй щасливу карту: знайомство з продюсером MGM Луїсом Бартом Мейером. За його порадою вона перетворилася на Хеді Ламар, а незабаром стала зіркою американського кіно. Першою її роботою була стрічка «Алжир» (1938). Їй подобалося грати, подобалося працювати з акторами й режисерами. Не подобалося тільки, що ролі були однотипні.

Розкішна femme fatale?

«Будь-яка дівчина може таке зіграти, — заявляла вона. — Просто стій собі стовпом і виглядай дурненькою!»

НАУКА І ЖИТТЯ

Коли Сполучені Штати вступили в Другу світову, Ламар однією з перших долучилася до кампанії з продажу військових облігацій. Але ж вона могла запропонувати своїй країні дещо цінніше!

У часи першого заміжжя вона немало дізналася про зброю, зокрема про торпеди і принцип їхньої роботи. Якось розговорилася про це із сусідом і товаришем, авангардним композитором

Джорджем Антейлом. Тоді й виникла ідея створити пристрій, котрий міг би швидко перемикаєти радіочастоти, аби забезпечити рух радіоконтрольованих торпед. Удвох з Антейлом вони такий пристрій спроектували. За основу взяли 88 клавіш піаніно: сигнал мав перемикаєтися на 88 каналів, перехопити його ворог був практично неспроможний. У серпні 1942-го вони отримали патент на винахід і сподівалися, що їхня «Секретна система передачі» прислужиться армії США, але військові ідею не оцінили.

У повоєнні роки оригінальна ідея викликала інтерес науковців, і в 1962-му під час Кубинської кризи систему було таки застосовано. Але ні винагород, ні слави винахідники не отримали: термін патенту минув. Згодом доробок Ламар і Антейла ліг в основу технологій Bluetooth і Wi-Fi, але й тут їх не згадали. Лише в 1997-му *The Electronic Frontier Foundation* (Фонд електронних рубежів), міжнародна некомерційна юридична організація, вшанував внесок Ламар і Антейла у розвиток сучасних технологій. На привітання Ламар сухо зауважила: *«Трохи запізно»*. ☺

ДОСЯГТИ ЕКСТАЗУ

Фільм «Екстаз» із Хедвігою Кіслер у головній ролі був показаний у США **через вісім років** після виходу. До того часу вона вже була голлівудською зіркою Хеді Ламар. Американська публіка фільм не сприйняла, критика розгромила його як **«небезпечно непристойну»**.

Це зваблєве фото було зроблене того ж року, коли Хеді Ламар отримала патент на винахід секретної системи радіозв'язку.

The Daily Mirror

THE MORNING JOURNAL WITH THE SECOND LARGEST NET SALE.

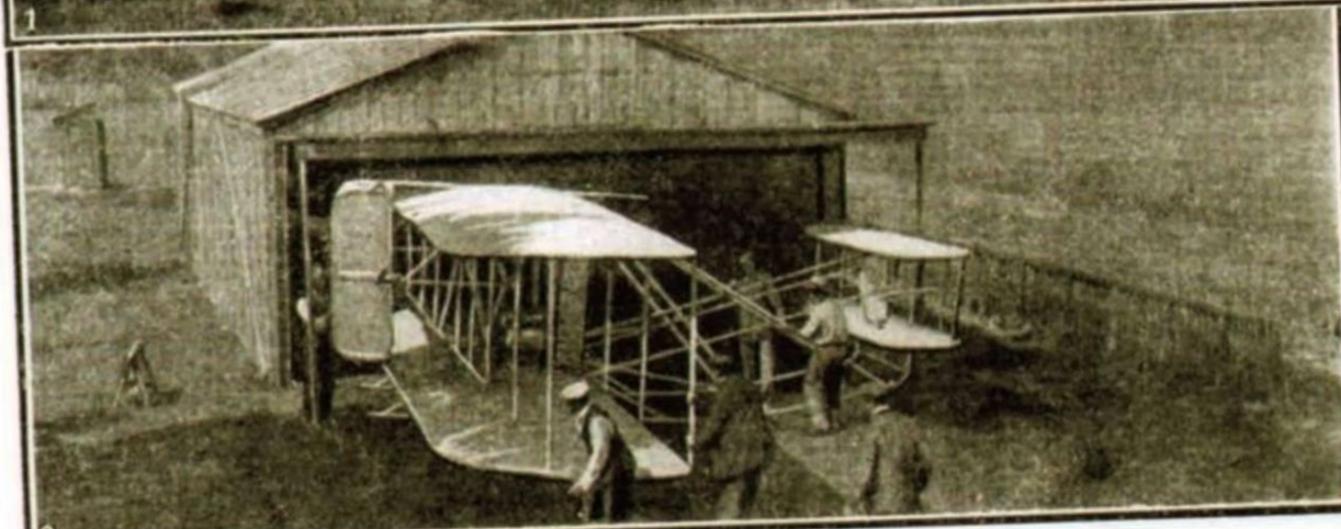
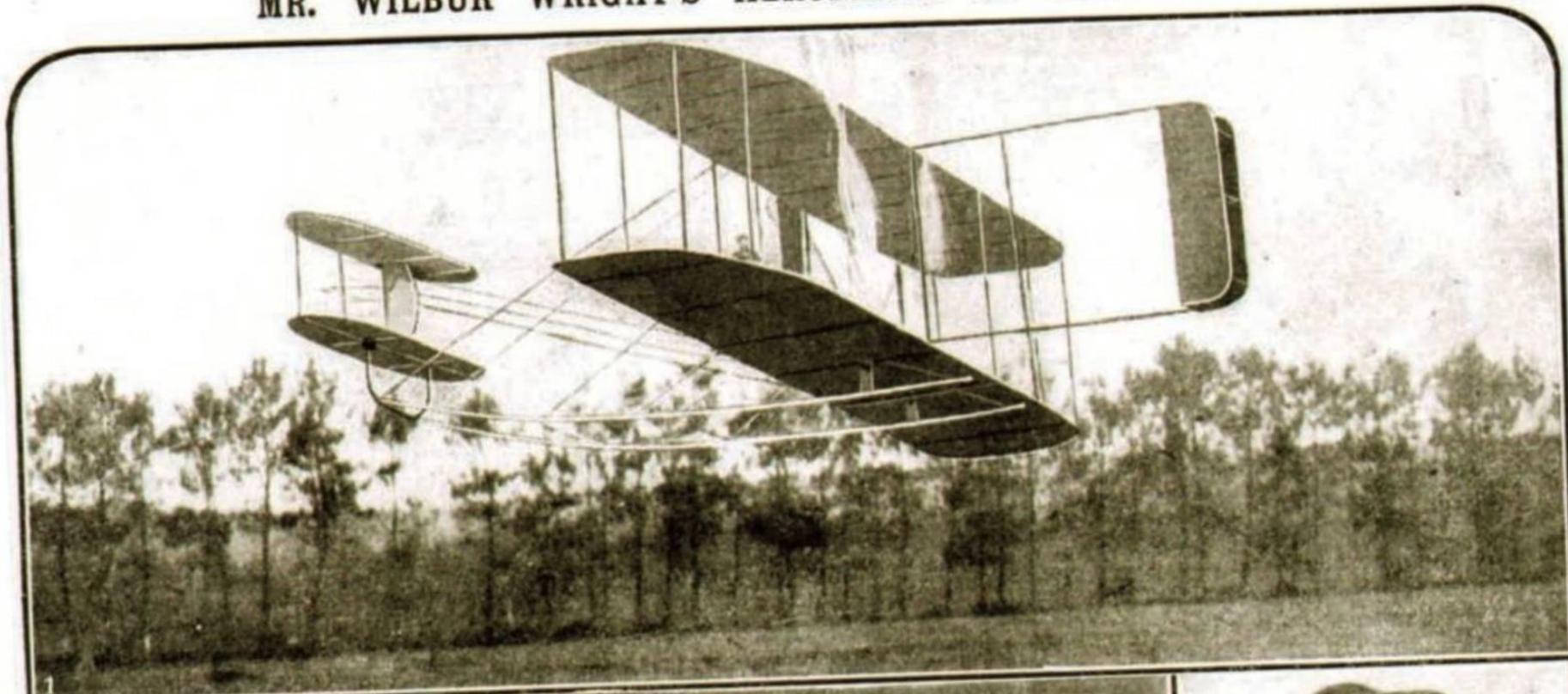
No. 1,495.

Registered at the G. P. O.
as a Newspaper.

THURSDAY, AUGUST 13, 1908.

One Halfpenny.

THE MOST WONDERFUL FLYING MACHINE THAT HAS EVER BEEN MADE:
MR. WILBUR WRIGHT'S AEROPLANE IN FULL FLIGHT.

No such perfect control over a flying-machine has ever been known as that exercised by Mr. Wilbur Wright, the young American aeronaut, over the aeroplane in which he has for the past few days been accomplishing some marvellous flights at Le Mans, in France. In these trials the aeroplane has travelled speedily and easily round a race-course at the command of its pilot, has executed figures of eight in the air, has sailed,

soared, and swept round in loops and circles with the consummate ease and grace of a swallow. In the words of a spectator at Tuesday's trial flight, other aeronauts are "babies by comparison; the American is their master who has long ago taken his degree." (1) Mr. Wright in his aeroplane in full flight. (2) Leaving the shed. (3) Mr. Wright. (4) Wheeled to the starting-point. The back is nearest the camera.

PRESS ASSOCIATION X1, REX/SHUTTERSTOCK X1

БРАТИ РАЙТ ЛЕТЯТЬ!

Після тривалої перерви з моменту першого польоту у Франції, поблизу міста Ле-Ман, американські винахідники продемонстрували світові свій геніальний винахід.

Першою це побачила Франція. У серпні 1908 року на іподромі поблизу міста Ле-Ман Вілбур та Орвіл Райт розпочали серію демонстраційних польотів. Аероплан не просто тримався у повітрі, він піддавався керуванню!

Той політ був результатом двадцятилітньої співпраці братів. Хто міг подумати, що хлопці, котрі не мають шкільних атестатів, на таке здатні! Вони кинули школу з різних причин і разом заснували невелику друкарську майстерню, спеціалізувалися на випуску гравюр та естампів. Справи в них ішли непогано: юнаки сконструювали власний друкарський прес, мали постійних замовників. Коли світ захопила мода на *бісиклети*, вони відкрили веломайстерню, а згодом налагодили випуск веломашин власної марки. Тоді ж у майстерні при магазині вони почали чаклувати над літальною машиною.

За їхнім уявленням, найважливішими частинами літака мусили бути крила, двигун і система керування. Необхідно було котролювати навантаження крила; переміщення тіла пілота з метою балансування ваги, як уже довела практика, було надто ризикованим.

Після численних спроб і доопрацювань у 1902-му братам удалося підняти свою машину в повітря. Проте далеко не все працювало так, як хотілося. Вони здійснили низку технічних удосконалень і 17 грудня 1903 року знову піднялися в небо. За їхнім польотом спостерігали

випадкові глядачі, але Райти й не поспішали сповістити світові про свої досягнення. Вони зосередилися на реєстрації патентів, тоді — на укладенні договорів про продаж машин. Тільки залагодивши всі юридичні й комерційні моменти, винахідники повернулися до польотів.

У березні 1908-го було укладено договір про закупівлю літака *Wright Flyer* французькою *La Compagnie Générale de Navigation Aérienne* і домовлено про публічні демонстрації польотів.

Перший політ 8 серпня здійснив Вілбур Райт. Протягом наступних днів відбулося ще кілька демонстрацій. На такий успіх брати навіть не сподівалися!

У Штати вони поверталися переможцями: їх знав увесь світ, права на винаходи було надійно захищено і, що дуже важливо, вони уклали потрібні контракти. У листопаді 1909 року брати Райт заснували *Wright Company* і налагодили випуск аеропланів у першу чергу для армії США, а також відкрили школу підготовки пілотів. Світ вступив у еру повітроплавання.

ЗГОРИ ДОНИЗУ: Орвіл (зліва) та Вілбур Райти разом виконали лише один політ у 1910 році.

Літак *Wright Flyer* був доволі повільним, політ здійснювався на невеликій висоті, тому глядачі могли добре його роздивитися.

Вілбур, котрий вів усі комерційні справи компанії, особисто навчав французького авіатора Поля Тісандьє.

ЗІ СХОВКІВ ТА АРХІВІВ 1492

Спільними зусиллями Кастилія й Арагон виступають проти чужинців на своїй землі. Результат...

ПЕРЕМОГА РЕКОНКІСТИ

Останній форпост маврів на Піренейському півострові взято. Вісімсотлітньому владарюванню ісламського халіфату в Європі покладено край.

Християнський світ здобув перемогу, якої прагнув довго, дуже довго. 2 січня 1492 року андалузьке місто Гранада відчинило свої брами перед Фердинандом Арагонським та Ізабеллою Кастильською. Піренейський півострів остаточно звільнився від ісламського іґа. То був останній акт великої кривавої драми під назвою Реконкіста — відвоювання зайнятих мавританськими емігрантами земель, котрі нині належать Іспанії та Португалії.

Уперше маври прибули до цих берегів з Північної Африки близько 711 року, а вже за сім років майже вся вестготська Іспанія належала їм. Відвоювання почалося одразу. У 718–722 роках військо першого короля Астурії розбило арабів під Ковадонгою, але та перемога була лише початком великої Реконкісти — війни не лише за території, а й за віру, культуру, спосіб життя. Поступово вдалося витіснити маврів на південь, і до початку 1250-х емірат Гранада лишився єдиним ісламським осередком на Піренеях.

У 1246 році Гранада визнала себе васалом християнського королівства Кастилія, котре невдовзі розрослося практично на всю територію сучасної Іспанії. Так тривало протягом майже двох з половиною століть, і, схоже, не останню роль у такій відносній терпимості до мусульман на своїх теренах відігравало золото, яке щорічно стікалося на Піреней з просторів Сахари і зрештою осідало в Кастилії.

Після перемоги Реконкісти Альгамбра — Червоний палац у Гранаді — стала офіційною королівською резиденцією Фердинанда та Ізабелли.

У 1469-му Кастилія й Арагон об'єдналися через одруження Ізабелли й Фердинанда і вже за кілька років почали спільний наступ на Гранаді. Війна точилася 10 років, то жевріла, то розгоралася, поступово виснажуючи емірат, і врешті завершилася 8-місячною облогою. Маври вирішили за краще полишити любу Гранаді.

Іспанія нарешті позбавилася ворога на своїй землі, настав довгоочікуваний мир, розпочався період спокою і розквіту і — час великих досліджень і колонізації. Уже через місяць після завершення Реконкісти Христофор Колумб за підтримки Фердинанда й Ізабелли вирушив у свою першу подорож до Нового Світу.

**«Не лийте сльози, як жінки,
втративши те, що не зуміли
захистити як чоловіки!»**

Айша, мати Мухамеда XII, еміра Гранади, — захисникам Гранади

Уже через місяць після взяття Гранади Колумб здійснив першу з чотирьох подорожей у Новий Світ.

Капітуляцію Мухамеда XII Абу Абдаллаха, останнього еміра Гранади, Фердинанд та Ізабелла прийняли з усіма урочистостями. Всупереч традиції його позбавили від необхідності цілувати руки переможцям.

ЧИНГІС ХААН

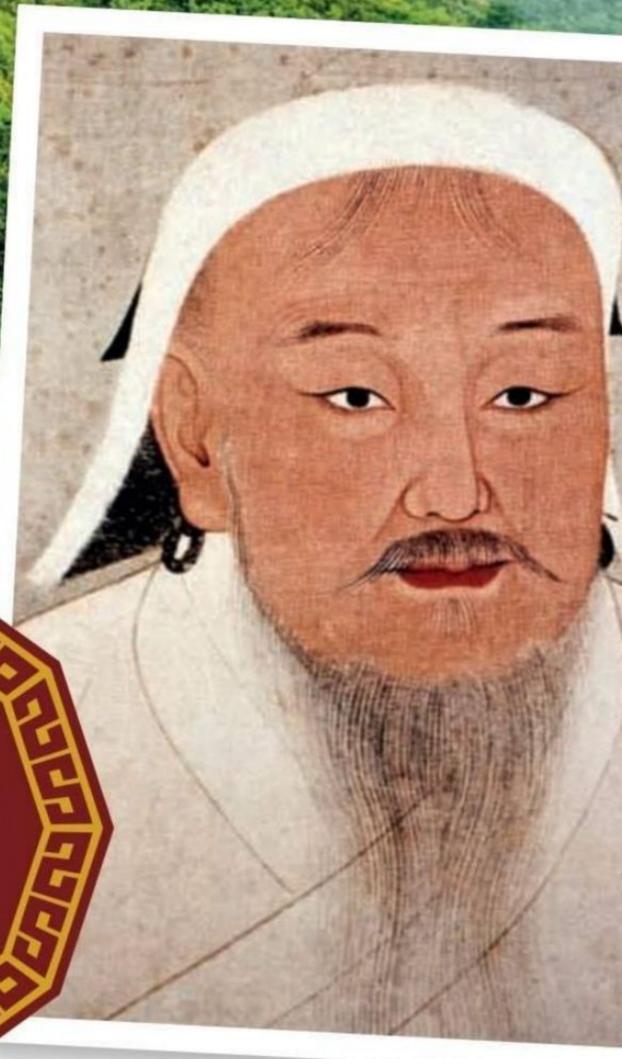
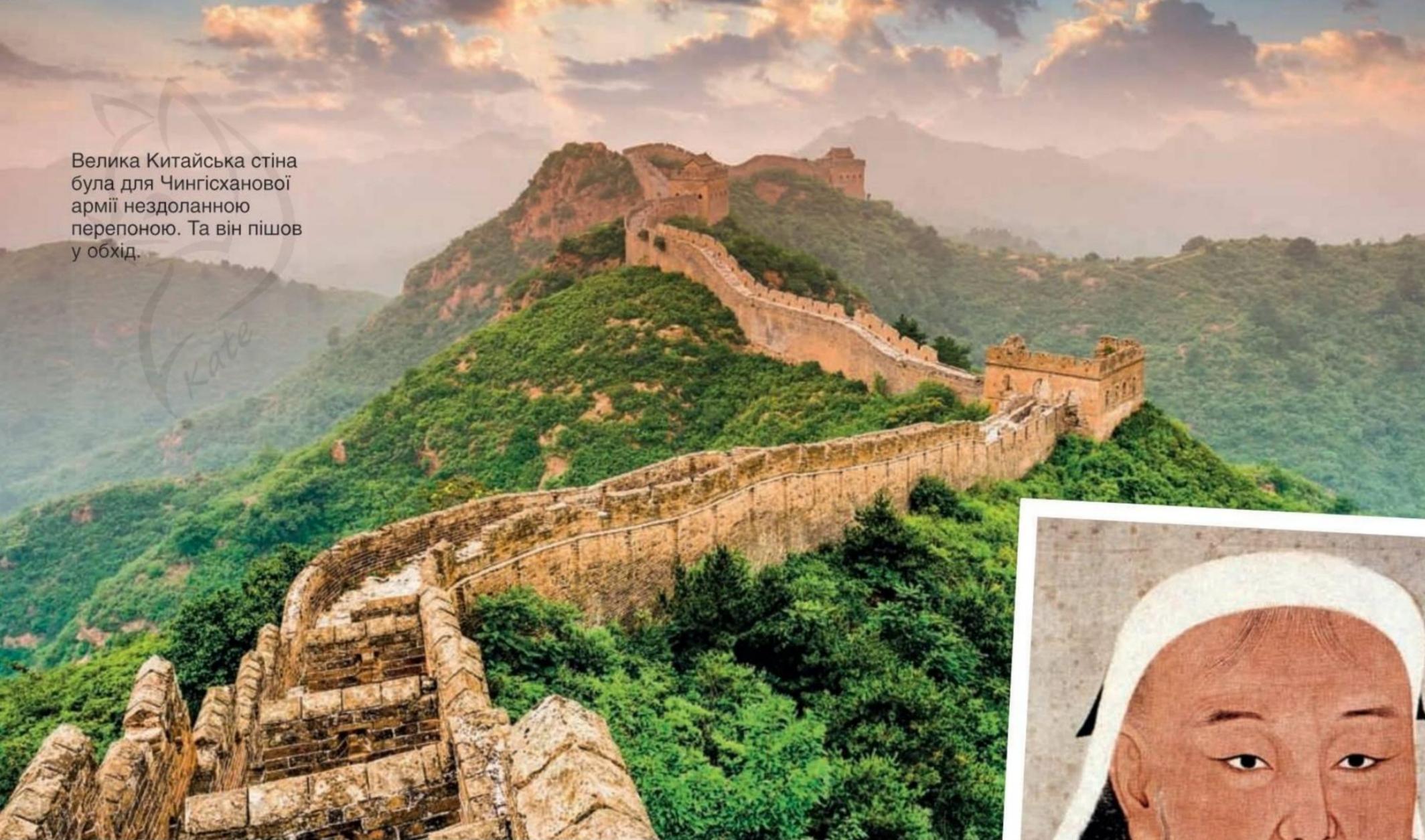
У дитинстві він мав усі шанси померти у безкраїх степах. На гору, до влади він видирався самотужки, але, вже коли видерся, підкорив собі увесь світ. Як йому це вдалося, досліджував Спенсер Дей

Чингісхан створив непереможну армію новітнього зразка і з нею вибудував наймогутнішу імперію у світі.

GETTY X2

Велика Китайська стіна була для Чингісханової армії нездоланною перепоною. Та він пішов у обхід.

Ваньян Юнцзі, могутній імператор землі Цзинь, послав гінця у стан войовничого зайди, який зазіхав на його володіння. *«Наша імперія безкрая, як море, — говорилося у посланні. — Ви ж лише зменька піску. Хіба нам боятися вас?»*

Хай як зухвало виглядало, Юнцзі казав правду: держава на Півночі Китаю, якою володів він, сьомий імператор династії Цзинь, була наймогутнішою у тогочасному світі. Вона мала незліченні багатства, численну й чудово озброєну армію, якій не бракувало ані пороху, ані військових умінь, а ще в її руках була новітня зброя — катапульти, й до всього край надійно заступало диво тогочасної інженерної думки — кремезна, довжелезна Велика Китайська стіна. Чому було б боятися китайському імператорові якихось кочівників?..

Боятися не боятися, а належно оцінити небезпеку було варто. Юнцзі знав кочівників, цих неприкаяних войовничих номад, та він не знав того, хто зараз гарував по той бік Великої стіни. То був Чингісхан, або Чингісхаан, як його ще називали. Мине заледве два десятиліття, і він,

той зайда-воїн, прославиться як видатний полководець, найбільший в історії. У самому серці імперії Ваньяна Юнцзі, у його казковій столиці Пекіні він оголосить про свою появу світові.

Монголи підійшли під Пекін у 1214 році. Скажена орда пронеслася північно-західними землями Китаю, нищачи усе на своєму шляху, чинячи небачену наругу. Велика стіна, яка мусила захистити благословенний Китай, не стримала навалу: Чингісхан її обійшов.

ФУНДАМЕНТ ІМПЕРІЇ

Увійти у місто не давали мури дванадцять метрів заввишки. По всій протяжності мурів стояли солдати, лили загарбникам на голови розпечений метал, гарячу олію, якусь отруйну гидоту, а ні — то й просто лайно. *«Натомість научили моїх людей нападати зі швидкістю вітру, — зауважував згодом Чингісхан. — Треба їм було іще освоїти підступність, з якою нападає вовк...»*

Засвоєння цієї науки потребувало часу. Та він готовий був чекати, скільки треба. Він узяв місто в облогу. Люди пухли з голоду,

ВИ ЗНАЛИ?

За одним із джерел у дитинстві Темуджин, майбутній цар Чингіс, на чіх руках кров 40 мільйонів людей у різних кінцях світу, убив свого зведеного брата за їжу.

Прижиттєвих зображень Чингісхана не збереглося. Найдавніше — цей портрет XIV ст. роботи китайського майстра.

готові вже були їсти один одного, а Чингісхан чекав... Лише влітку 1215-го він наказав іти на штурм. Стіни було зруйновано, захисників перебито, а далі... Подібного жаху не траплялося під небом Китаю, і ніде у світі не чули досі про таке. Цілий місяць Чингісханове військо грабувало й плюндрувало Пекін — чудесне місто, котре іще вчора славилось вишуканими палацами й садами, багатющим базаром, де продавався найніжніший шовк і найдорожчі прянощі. Дикуни усе перетворили на порох. Через рік заїжджі посли писали, що вулиці Пекіна *«досі слизькі від людського жиру»*, а попід стінами навалено купи людських кісток.

29
و سب امكان موضع رايي براق بلجيره مي خواندانت كدرن پهلديم حجت بازشا همان بايمان فخر ياز بازشاه اولكوت حوت
روزنام اوامی راق وندان موضع كهر سده اند و طوی و عروسی كرده و سلجوره نغز چو اعلی جوار از هر روز نام را تركیب كرده علمان

ВГОРІ: Чингісхан помстився татарам за смерть свого батька.
ЗЛІВА: Монгольська армія грабувала й убивала на всіх просторах від Китаю до Європи.

**ВІН ЗІБРАВ ВОЄДИНО
РОЗРІЗНЕНІ ПЛЕМЕНА,
ЩО СПОКОНВІК
НИКАЛИ СТЕПАМИ**

Дарма, ой дарма дошкуляв йому імператор Ваньян Юнцізі. Чингісхаан, брудний кочівник на чолі такого самого немитого, неученого війська, поставив на коліна могутню просвітлену імперію Цзинь. Цього уже було досить, щоб увійти в історію великим полководцем і воїном. Досить для будь-кого, та не для Чингісхана. Для нього то був лише перший крок. За сотню років сам він і його нащадки вибудували найбільшу в історії світу імперію, котра простиралася на двадцять з гаком мільйонів квадратних кілометрів, від Японського моря до долин Угорщини. Вона була в чотири рази більша за царство Македонського, удвічі більша за велич-

ний Рим. Нині на планеті живе понад 7 млрд людей, а уявіть собі, що в Монгольській імперії проживало 3 мільйони.
Та навіть не це вражає. І Александрові, і Юлієві Цезарю у спадок дісталось військо тренуване і вправне, як кажуть нині, вмотивоване. А тут — розрізнені недружні племена, кочівники без майна і дому, нічим не стримувані, нічим не пов'язані. Втім, він добрав тих ременів і ланцюгів, якими пов'язав їх воєдино. Він сам створив собі військо.

**СПОЧАТКУ БУЛО...
НІЧОГО**

Він став царем Чингісханом, коли йому було уже за сорок, а до того... Життєві обставини склалися геть не на його користь. Він народився близько 1162 року і названий був Темуджином. Як сказано в укладеному незадовго по смерті царя Чингіса «Сокровенному сказанні монголів» — найдавнішому рукописі монгольською мовою, що дійшов до нас, Темуджин, син правителя кількох племен, народився, затиснувши у кулачку згусток крові. Віщуни казали, це значить, що дитя заживе військовою славою.

Та яка там слава? Коли йому виповнилося років вісім чи дев'ять, батька отруїли татари. Вдо-

ва за віруваннями монголів несли лихо усьому родові, відтак матір Темуджина і його, малого, вигнали у безкраї степи. Там не було ні де жити, ні де голову прихилити; виживали тим, що збирали ягоди й корінці, якимось там полювали, а загалом могли тільки радіти, що залишилися живі. «Ми були одні у цілیم світі, — пригадував Темуджин. — З близьких із нами були лише наші тіні».

Самота — взагалі не кращий супутник, та у Монголії XII століття, в краю жорстокому, відсутність друзів і заступників майже дорівнювала смерті, щонайменше — смертельній небезпеці. Юний Темуджин рано це усвідомив. І постановив: він сам вибудує власний світ, створить собі і статки, і повагу. Перше, що треба, — це знайти союзників.

У 16 років він одружився з дівчиною на ім'я Борте з племені олхонутів. «Борте стала моєю, а з нею і все її плем'я», — писав він. Та таке вже воно, непросте степове життя: не встигли молодята побратися, як на їхній табір налетіли меркити — вороже сусіднє плем'я. На Темуджина напали, молоду дружину викрали. О, як кипіла його кров, як він прагнув помститися!.. Але як це зробити одному?

ПРАВИТЕЛЬ СВІТУ

«Той, кому потрібна міць і сила, мусить шукати друзів міцних»

«і сильних», — наставлятиме нащадків Темуджин. Він знайшов потрібного друга — одного з поважних вождів, Тоорила. Не такто важко виявилось заручитися його підтримкою: добре слово (Тоорил колись бився пліч-о-пліч з Темуджиновим батьком) і дорога соболева шуба залагодили справу. З Тоориловими вояками Темуджин відбив у меркітів дружину, а їх самих «вишищив до третього коліна».

За ним тепер стояли воїни, вони визнали його за свого поводиря, ніхто не міг стати йому на заваді до слави і влади. Проте дехто таки міг. То був один з його найближчих друзів, воїн-побратим Джамуха. Змалечку вони з Темуджином, обоє сини вождів, росли разом, і він рішуче кинувся у бій з меркітами на заклик побратима. Та часи юності минули, пішов між ними розлад. Джамуха ніяк не бажав змиритися з тим, що Темуджин ладен шанувати будь-кого за *одні лише таланти*, не маючи жодної поваги до роду й сану. Довго кипів Джамуха і нарешті пішов на Темуджина боєм. Вони зішлись на одній з високогірних рівнин у Центральній Монголії. Бійня була кривава, боги війни того разу стали на бік Джамухи. Він розбив Темуджинове війсь-

ко, захопив у полон його полководців і всіх зварив живцем.

«Земля просякла кров'ю моїх воїнів, — писав Темуджин. — Ніколи більше не зазнаю я такої поразки, ніколи так не зганьбляться мої воїни».

Слова він дотримав. Влітку 1204-го Темуджин і Джамуха знову зішлись в бою. Цього разу удача була на боці Темуджина. Під зливою стріл, під натисками кінноти вороги лягали як підкошені. Джамуха мусив тікати. Темуджин нагнав його через кілька місяців. Він би міг вчинити з ним так само, як той — з його людьми, та вирішив виявити милість. Джамуха просив про смерть, яка належить його чину й сану, про смерть *шляхетну*, тобто без пролиття крові. Темуджин вволив його волю: бідоласі перебили хребет...

**ВИ
ЗНАЛИ?**

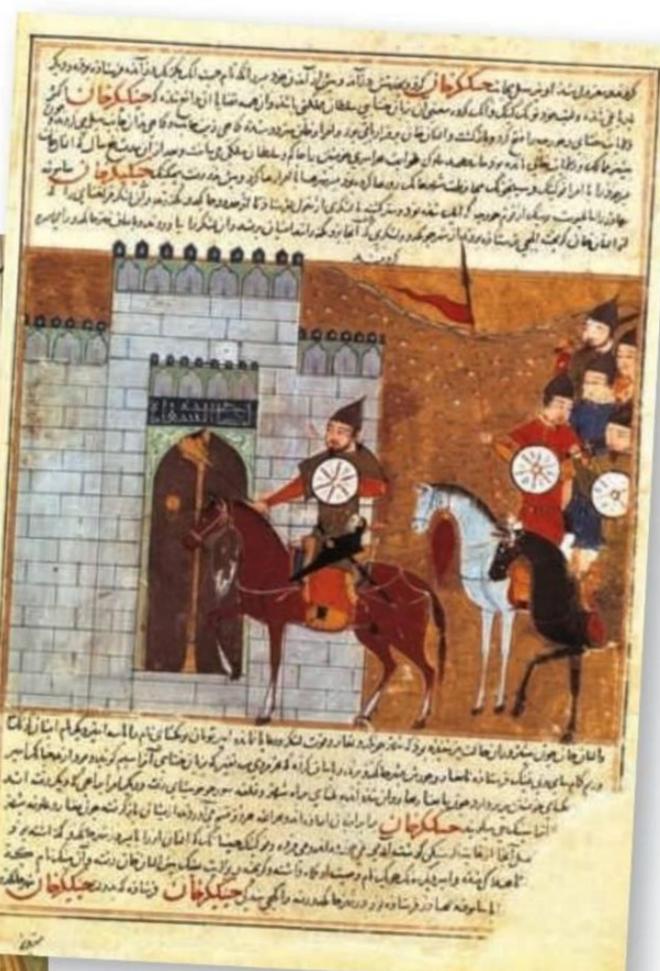
Темуджин мало не загинув у 1201-му: в бою під ним було убито коня. Він не скарав того, хто стріляв, навпаки: привернув його до себе, зробив воєначальником і прозвав *Джебе*, що в перекладі значить *Стріла*.

З того моменту не було у монгольських степах могутнішого й сильнішого за Темуджина. Крок за кроком вибудовував він своє царство. Два роки знадобилося йому, щоб об'єднати розкидані по всій широчині степів племена, приборкати найнепокірніших і найноровливіших, звабити найслабших, усіх підкорити своїй волі. Усе складалося, як він задумав. Він узявся гартувати власне воїнство, незламну непереможну армію. І звався він тепер не Темуджин, тепер він був Чингіс-хаан, Правитель світу.

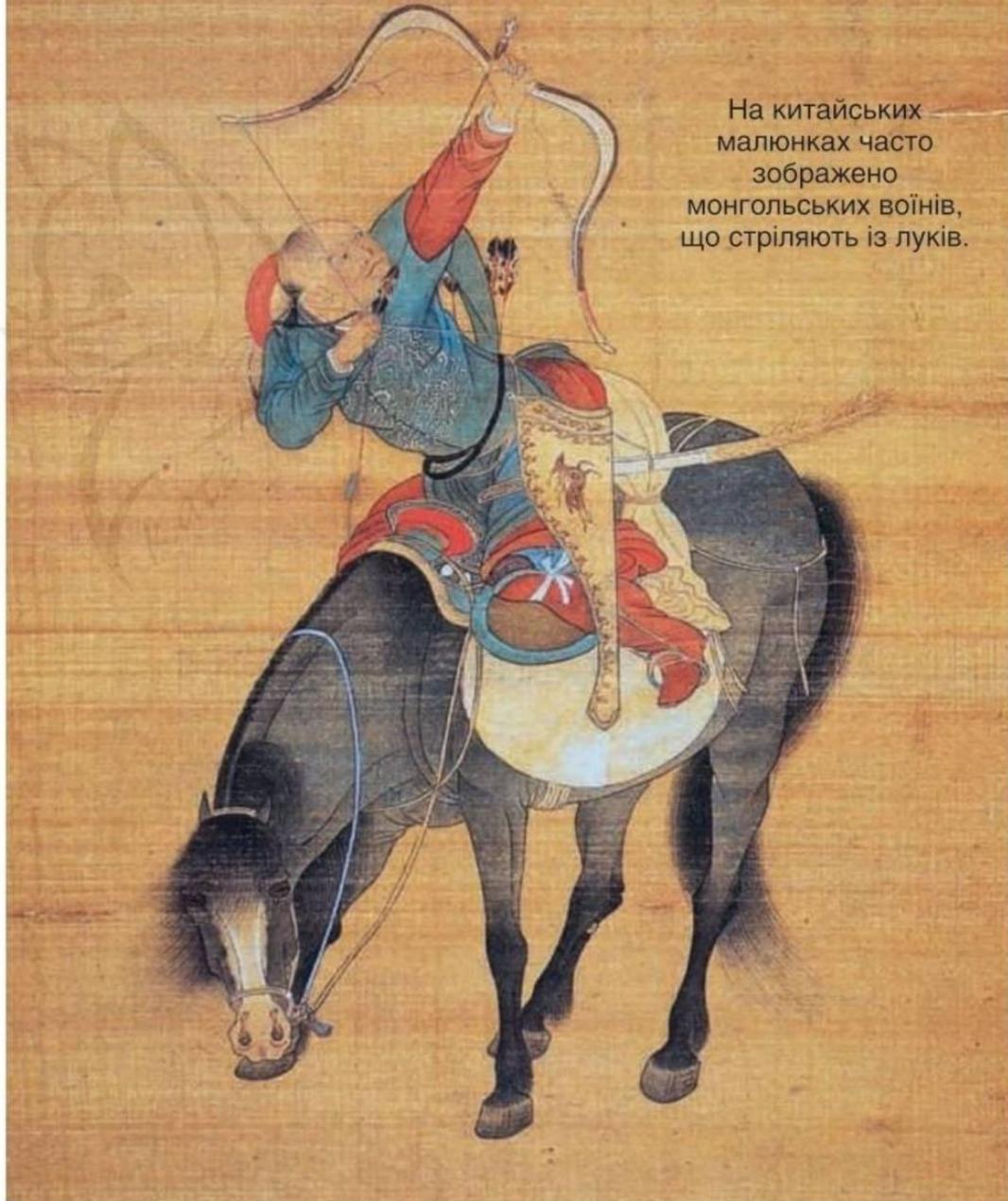
Першими міць монгольської орди відчуло Тангутське царство, або Західне Ся, що на північному заході Китаю. Монголи захопили його у 1210-му. А вже за рік Чингіс пішов на Цинь, лишаючи за собою ріки крові й руїну — все те, на що він врешті-решт перетворив Пекін.

Чи ж один лишень військовий геній Чингісхана зробив монгольське військо непереможним? Основу войовничої орди скла-

**ЧИНГІСХАН ВИЯВИВ
МИЛОСЕРДЯ ДО
ДАВНЬОГО ДРУГА: ТОЙ
ПОМЕР ШЛЯХЕТНО**

ЗЛІВА: Чингісхан з дружиною Борте. У них було дев'ятеро дітей. ВГОРІ: Монголи під стінами Пекіна. Ілюстрація з роботи видатного історика Рашида ад-Діна, XIV ст.

На китайських малюнках часто зображено монгольських воїнів, що стріляють із луків.

дали кінні лучники, саме вони, за висловом історика Френка МакЛінна, здійснили «квантовий стрибок у військовій справі». Монголи змалку вправлялися у стрільбі з лука, що ж до верхової їзди, здавалося, більшість з них просто-таки народилися в сідлі. Сам хан Чингіс навчився верхи стріляти з лука, коли йому було роки три. Монголи мали власну тактику високоточної стрільби: стрілу слід було пустити в мить, коли кінь не торкається копитами землі. За рідкісним винятком монгольські стріли влучали безпомилково. До всього монголи — кочівники-скотарі, століттями мандрували степами, далеко один від одного, і століттями ж використовували майже бездоганну систему сповіщення; у бойових умовах це неабияк прислужилося. Там, де не допомагала ані військова вправність, ані відточені століттями навички зв'язку, в пригоді ставали природна кмітливість і хитрість. Чингісхан широко використовував шпигунів, а розповсюдження потрібних йому чуток (дезінформації чи й фейкових новин, як сказали б нині) зробив своєю тактикою. Приміром, такими от чутками він переконав одного арабського шаха, що його піддані

готують проти нього змову. Задіяв Чингісхан у своїй військовій тактиці і підступ: він був майстром створювати ілюзію відступу своїх військ, а таким чином виманював ворога з його оборонних позицій і далі переходив в атаку. Додайте ще багатотисячне військо, належно озброєне, добре натреноване — може здатися, що проти вас воює сам диявол.

АБСОЛЮТ ЖОРСТОКОСТІ

Перше, що зауважували ті, хто бачив монголів, — неймовірна жорстокість ординців. «Від тих, хто здався у полон, слід позбавлятися, — начебто казав Чингісхан. — А тих, хто чинить опір, — нищити». Так він і чинив. Міста, які насмілилися протистояти, монголи нищили безжалюно, усіх чоловіків вирізали, жінок гвалтували, від будівель не лишали каменя на камені.

Одним із прийомів Чингісхана-воїна були показові убивства — неймовірно ефективний засіб проти опору й непокори. Лише за час вторгнення монголів у Китай було знищено близько 30 млн осіб.

Підкоривши Схід — Західну Ся та царство Цинь, Чингіс-

ПРОСВІТЛЕНИЙ ПРАВИТЕЛЬ?

Чингісхан збудував імперію на кістках мільйонів, його військо, мов сарана, пронеслося світом, лишаючи по собі ріки крові і гори кісток. Усе так, але слід оцінити його політику й з іншого боку. Він був мудрим правителем і усвідомив, що, аби вибудувати міцну імперію, із завойованими треба працювати. Він не цурався визнавати їх таланти, обирав кращих з кращих майстрів по всьому світу і доправляв їх у свою столицю в Монголії, у місто Каракорум. Там працювали найкращі сріблярі, художники, ткачі, ковалі, архітектори, будівничі... Серед них були християни, магометани, буддисти... І всі жили у мирі, кожен мав право вільно сповідувати свою релігію. Чингісхан розумів, яке значення для процвітання держави має торгівля. За його владарювання налагоджено було просування товарів і технологій від краю до краю великої імперії. Не проклади монголи торгових шляхів, Марко Поло ніколи б не здійснив свою славетну подорож до Китаю наприкінці XIII ст. Нарешті саме за царя Чингіса було запроваджено першу систему поштового сполучення. Розгалужена система доріг з облаштованими етапними пунктами — стоянками, дозволяла передати повідомлення на відстань до 125 миль на день! З такою швидкістю просторами Азії листи почали розповсюджуватися лише після прокладення залізниці.

ВНИЗУ: Кам'яна черепаха позначає місце, де стояла столиця Чингісхана.

СПРАВА: Подібні медальйони давали право безпечно перетнути усю Монгольську імперію.

МОНГОЛЬСЬКІ ВОЇНИ

Кочівники з розрізнених племен під проводом Чингісхана перетворилися на могутню армію, рівній якій у XIII ст. не було.

КОНСТРУКЦІЯ ДЛЯ ШТУРМУ

Імовірно, найдієвіший інструмент для взяття фортець. У війську були фахівці, здатні зібрати таку конструкцію з будь-чого.

ЛУК І СТРИЛИ

Стріла монгольського лука влучала в ціль за 450 метрів, а випустити таких стріл лучник міг до 6 за хвилину.

СПИС

Монголи вправно орудували списами зблизька, метали їх і сидячи на коні, і стоячи на землі.

КИНЖАЛ

Він висів на перев'язі зліва. Для вершника на коні з нього було мало користі, але у ближньому бою він перетворювався на смертельну зброю.

КОНІ

Кожен воїн мав кількох коней і на довгих переходах, звісно, змінював одного на іншого. Це дозволяло монгольській армії швидко долати великі відстані.

ЩИТ

Маленькі круглі монгольські щити були сплетені з вербових гілок і обшиті кількома шарами шкіри.

СТАНОВЛЕННЯ ІМПЕРІЇ

Монголи змалку при звичаювалися до важких умов степу, традиційними їх заняттями були полювання та скотарство. Саме з цих мирних скотарів і зібрав Чингісхан свою непереможну, неймовірно мобільну і на диво дисципліновану армію. На момент його смерті ця армія обсакала мало не усю Євразію, Монгольська імперія розрослася неймовірно і при нащадках Чингісхана збільшилася ще. Та так не могло тривати вічно. Імперія монголів розпалася наприкінці XIII ст. А в 1368 році династія Мін узяла під контроль Китай.

■ Імперія на момент смерті Чингісхана, 1227 рік

■ Імперія близько 1279 року

ЗБРОЯ І ОБЛАДУНКИ

Монгольський воїн вбраний був легко, зброї мав небагато.

ШОЛОМ

Монгольські шоломи мали округлу форму і мало чим відрізнялися від головних уборів воїнів інших армій.

ШОВКОВА СОРОЧКА

Шовкова сорочка під обладунки була чудовим рішенням: стріла, як правило, цупку тканину пробити не могла.

ОБЛАДУНКИ

Обладунки монголів було зроблено з цупкої шкіри або заліза. Вони важли значно менше, ніж лати західних лицарів.

ШАБЛЯ

Монгольська шабля мала легкий вигин на кінці, гарда була, як правило, дисковидна.

БУЛАВА

Ще один вид холодної зброї, її тримали прив'язаною до сидла. Цей зразок, прикрашений вишуканим різьбленням, імовірно, належав знатному воїнові.

СТРЕМЕНА

Металеві стремена такої конструкції дозволяли монголам міцно триматися у сидлі. Спираючись на них, можна було стріляти у будь-якому напрямку.

Q&A

Великий спадок Чингісхана

Джон Мен, історик, дослідник Монгольської імперії, автор книги «Монгольська імперія: Чингісхан, його нащадки та підвалини сучасного Китаю» (The Mongol Empire: Genghis Khan, His Heirs and the Founding of Modern China/видавництво Corgi, 2015)

П ЯК ЧИНГІСХАН СТАВ ВИДАТНИМ ПРАВИТЕЛЕМ?

В Він постійно вчився. Він рано усвідомив, що шлях до процвітання лежить через союз з конкуруючими племенами. А коли сів на царство, втілював у життя іншу свою ідею: розпорошив племена по різних частинах війська, позбавив їх можливості організувати протистояння йому. І звісно, зміцненню влади сприяла політика заохочення: він завжди винагороджував талант і вміння.

П ЧИ БУВ ЧИНГІСХАН БЛИСКУЧИМ ПОЛКОВОДЦЕМ?

В Так, одним з трьох найкращих. У військових звершеннях він достойний суперник Александра Великого. І він, як і Наполеон, виявив себе і умілим воїном, і мудрим правителем та адміністратором.

П ЯК ВІН ДОБИВСЯ ВІРНОСТІ ПІДДАНИХ?

В Усі люблять переможців. Що більше він перемагав, то більше люду ставали під його знамена. До того ж у країні, котра споконвік жила у злиднях, війна була способом заробітку. А Чингісхан був щедрим з тими, хто вірно йому служив.

П ЧИ ДІЙСНО ЧИНГІСХАН БУВ КРИВАВИМ ЧУДОВИСЬКОМ?

В Не більше, ніж його сучасники. Просто він був успішнішим, а відтак помітнішим за них. Я б не сказав, що він був бездумним убивцею. Він мусив тримати у покорі тих, кого підкорив, і для цього задіяв різні механізми, а до вбивства вдавався лише тоді, коли воно одне могло привести до поставленої мети. Візьмімо за приклад показові страти у взя-

тих після облоги міст. Облога — дорогий прийом, витрата і часу, і коштів. Відтак доцільно було наперед залякати тих, хто надумав опиратися монгольській навалі.

П КАЖУТЬ, ЩО НИНІ КОЖНИЙ 200-Й ЖИТЕЛЬ ЗЕМЛІ — НАЩАДОК ЧИНГІСХАНА. СКІЛЬКОХ ДРУЖИН ВІН МАВ?

В Розпусником він не був. Полонянки були для нього валютою, предметом торгу. І звісно, нагородою його вірним слугакам.

П ЯКА БУЛА ЙОГО НАЙБІЛЬША ВІЙСЬКОВА ПЕРЕМОГА?

В Узяття Пекіна. Захопивши це велике багате місто, він отримав і зброю, й боєприпаси, і колосальні людські ресурси.

П ЩО СПОНУКАЛО ЧИНГІСХАНА НА ЗАВОЮВАННЯ?

В Як сказано у пізніших монгольських джерелах, саме небо обрало його, щоб правити світом. Я думаю, що до великих завоювань людину спонукає її оточення, традиції, умови. Кожне вдале завоювання надихало на наступне, аж доки цей процес не набув такого собі сталого імпульсу. Імперії ніколи не бувають достатньо великими чи достатньо могутніми, вони мусять розвиватися постійно.

П ЯКИМ ЧИНОМ ДІЯЛЬНІСТЬ ЧИНГІСХАНА ВПЛИНУЛА НА СВІТ?

В Як на мене, найбільшим його надбанням була поява нового погляду на світоустрій, цей погляд наслідували його син Угедей та онук Хубілай. Їхня діяльність сприяла об'єднанню Китаю, і він донині лишається єдиною державою. Тому, гадаю, найбільшим досягненням Чингісхана є поява сучасного Китаю.

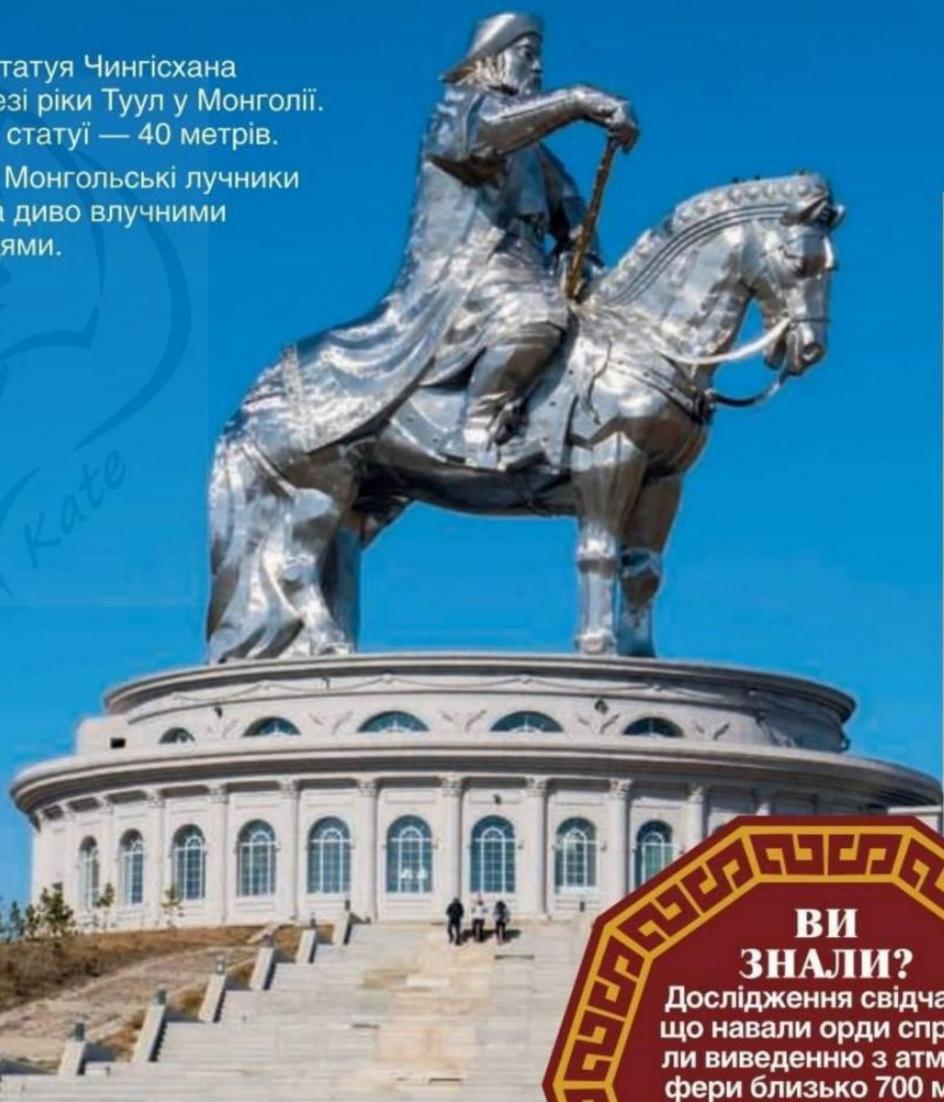
КОЖНОМУ ВОЯКОВІ СЕМИТИСЯЧНОЇ АРМІЇ НАКАЗАНО БУЛО УБИТИ 300 ЛЮДЕЙ

Хан вирішив налагодити зв'язки з західними сусідами. Він надіслав послів в імперію Хорезмі (територія сучасних Іраку й Афганістану) з таким посланням до її правителя Али ад-Діна Мухаммеда: «Я володар краю, де сходить сонце, ти ж правиш землею, де воно сідає. Вкладімо угоду про дружбу й мир». Красномовна відповідь не забарилась: Ала ад-Діна Мухаммед надіслав Чингісханові голову одного з його посланців. Ніхто у світі не смів так принижувати царя Чингіса!

За кілька місяців він зібрав 200-тисячну армію і дав зверхньому шахові такий урок гречності, про який жителі Центральної Азії з жахом згадували й через п'ять поколінь. Усю свою легендарну жорстокість ординці продемонстрували саме у цьому поході. Місто Гургандж (Кенеургенч на території сучасного Туркменістану) було буквально перетворене на купу попелу; після п'ятимісячної облоги 50 000 Чингісових вояків убили кожний по десять людей. Дісталось й місту-оазі Мерв, що на березі ріки Мургаб (сучасний Туркменістан), де у найбагатших у Центральній Азії бібліотеках зберігалось понад 150 000 цінних книг. Після приходу Чингісової орди від тих багатств не лишилося й тіні. А люди... Кожному воякові з семитисячної вій-

Кінна статуя Чингісхана на березі ріки Туул у Монголії. Висота статуї — 40 метрів.

ЗЛІВА: Монгольські лучники були на диво влучними стрільцями.

МОНГОЛИ У ЄВРОПІ

Чингісхан помер у 1227-му. Та це не стало кінцем Монгольської імперії, не поклато край жазі завоювань, радше навпаки. Син Угедей продовжив батькову справу. Східна Європа скоро переконалася, що Великий монгол виховав достойного наступника. Восени 1237 року орда перетнула Поволжя і захопила переважну частину земель, які нині є центром Росії. У 1240-му монголи дісталися Києва. «Довго тримали вони місто в облозі, — писав папський посланець Джованні Платано Карпіні, — а коли увійшли за його мури, убивали людей без міри». Від Києва монголи пішли на Польщу та Угорщину. Слава про їх жорстокість летіла поперед них, і це було однією з заперук їхнього успіху.

У 1241-му монгольське військо гарувало під стінами Відня. Ще трохи — і уся Західна Європа скорилася б орді. Та все вирішилося за одну ніч. Угедей-хан несподівано помер, і його монголи вирушили назад, до своєї столиці обирати нового хана. У Західну Європу вони більше не повернулися.

ВИ ЗНАЛИ?

Дослідження свідчать, що навали орди сприяли виведенню з атмосфери близько 700 млн тонн вуглекислого газу, адже на місці вщент зруйнованих міст згодом виростили дерева, ліси.

Руїни Мерва, одного з наймогутніших міст, до приходу монголів.

ська загарбників наказано було убити рівно 300 людей. Зазвичай монголи вбивали видовишно: перерізали горло. Чингісхан вершив розправу холоднокрівно й послідовно. «Я бич божий, — говорилося в одному з його послань до чергового правителя краю, на який він зазіхав. — Якби ти не грішив безмірно, Бог не наслав би на тебе таку кару, як я».

Похід в Центральну Азію монголи завершили у 1225-му. Численні міста й містечка були знищені вщент, мільйони людей полягли від ординських шабель і згинули в пожежах. А імперія Чингісхана тепер простиралася аж до самого Каспійського моря.

ЖИТТЯ ЗАМАЛО

Імперія розміром півсвіту!.. Втім, спочивати на лаврах він був не готовий. Як свідчать монгольські літописи, Чингісхан свято вірив, що його місія — за-

воювати увесь світ во ім'я бога, якому він вклонявся, во ім'я Тенгри. Він знову повів своє військо у Китай, імовірно, маючи на меті дати людям відпочити, а тоді продовжити переможний кривавий марш, але не судилося: у 1227-му його здолала невідома тяжка хвороба, за лічені дні він сконав у муках. Тіло його перевезли у Монголію і поховали десь поблизу священної гори. Та де саме — наразі невідомо.

За легендою перед смертю Чингісхан сказав своїм нащадкам: «Я відвоював для вас величезні простори, та мого життя було замало, щоб підкорити увесь світ. Лишаю вже це вам». Чи справді говорив він щось подібне — хто зна? Його послідовники акуратно продовжили почате. Вже не було на світі Чингісхана, а Азія й Європа ще понад сім десятиліть здригалися від ординських набігів.

Ілюстрація з книги XVI ст. Взяття монголами Києва. ВГОРІ СПРАВА: Угедей-хан продовжив справу батька і значно розширив кордони Монгольської імперії.

Збіг випадковий

...чи ні? Життя, буває, прописує такі сюжети, що найзатятіші реалісти й атеїсти готові припустити існування надприродного.

Хіросіма невдовзі після скинення атомної бомби «Малюк». Більшість загиблих від вибуху були цивільними.

Марк Твен відчував
наближення
комети Галлея.

Більшість жертв
Різника було знайдено
серед вулиці.

ЩО Є ІМ'Я?

Кетрін Едовз, четверта жертва Джека-Різника, передрекла долю ще однієї нещасної. За кілька годин до вбивства Едовз затримала поліція за появу в публічному місці нетверезою. Затримана назвалася вигаданим ім'ям: Мері-Ен Келі. А за місяць дівчину на ім'я Мері Джейн Келі було знайдено мертвою в її помешканні. Убивцею, на думку поліції, був горезвісний Джек-Різник.

І ВІЙНА СЛІДОМ

Ферма Вілмера МакЛіна у Вірджинії стала місцем першої великої сутички Громадянської війни в Америці — першої битви під Булл-Раном. Кухню будинку, де облаштували штаб конфедерати, розтрощив снаряд. МакЛін переїхав за 120 миль від того місця, в містечко Аппоматтокс. А через чотири роки війна знову завітала до нього: в домі родини МакЛінів було підписано капітуляцію армії конфедератів генерала Лі.

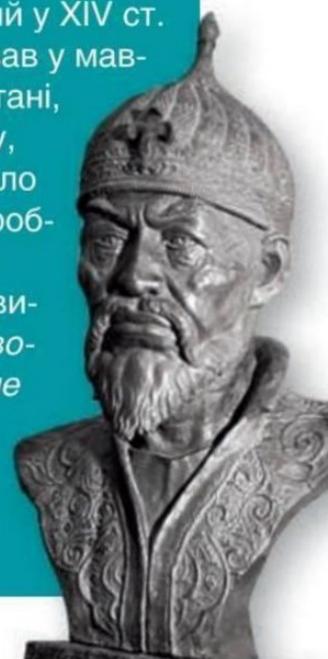
Дім МакЛінів у Аппоматтоксі,
історична пам'ятка.

Німецькі війська готуються до атаки (1941).

ПРОКЛЯТТЯ ВОІНА

Великий Тамерлан, котрий у XIV ст. підкорив пів світу, спочивав у мавзолі Гур-Емір в Узбекистані, аж доки Йосипові Сталіну, очільникові СРСР, не спало на думку відкрити його гробницю. Археологи почали роботи навесні 1941-го і виявили напис: «Хто потривожить мою могилу, накличе силу, нездоланнішу за мене». Саркофаг відкрили 19 червня. Гітлер напав на СРСР 22-го...

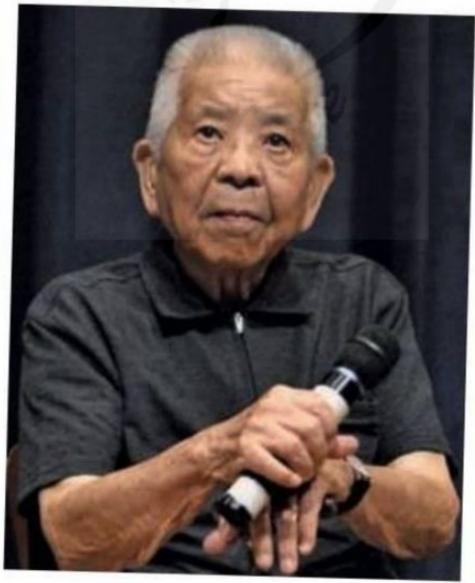
ВІН ТАК СКАЗАВ

Американський письменник Марк Твен народився у 1835 році, через два тижні після того, як по небу в найближчій точці від Сонця пронеслася комета Галлея. Твен передбачив, що його не стане, коли вона повернеться. «Я прийшов з кометою Галлея у 1835 році. Вона повернеться наступного року (1910), і, сподіваюся, я піду разом з нею... Всевишній, певно, розмірковував так: «Ці ось двоє диваків прийшли разом, то хай разом і йдуть»». Марк Твен помер наступного дня після того, як астрономи зафіксували появу комети Галлея у найближчій точці від Сонця.

ДВІЧІ НЕВЕЗУЧИЙ

Кажете, двічі блискавка в одне місце не б'є? Цутому Ямагуті має всі підстави з цим погодитися. 6 серпня 1945 року Ямагуті перебував у відрядженні в Хіросімі та був усього за 3 км від епіцентру ядерного вибуху. Він отримав жахливі опіки, його вушні раковини повністю згоріли... У такому стані він, як і сотні наляканих людей, поїздом дістався рідного міста Нагасакі.

А 9 серпня американці скинули другу атомну бомбу, вже на Нагасакі. Цутому Ямагуті — єдиний офіційно визнаний урядом Японії *nijūichi hibakusha* — той, хто пережив ядерне бомбардування двічі.

РОДИННІ ЗВ'ЯЗКИ

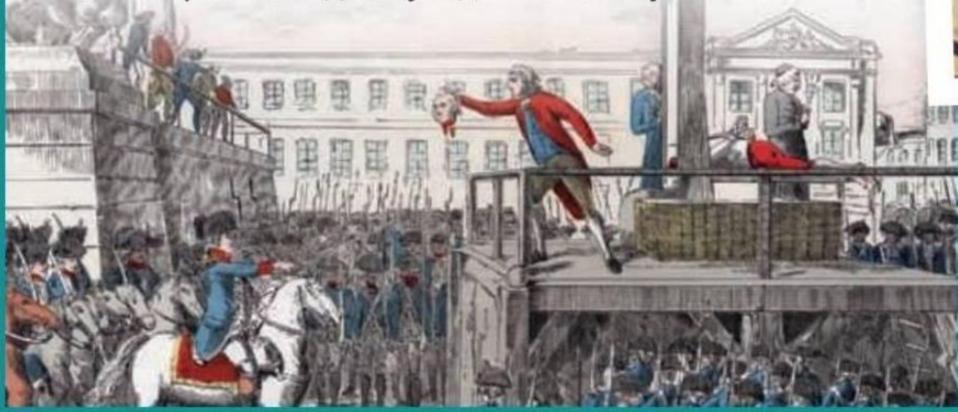
Роберт Тод Лінкольн, син Авраама Лінкольна, імовірно, пережив іще одне потрясіння, коли дізнався, хто стріляв у його батька. За кілька місяців до трагедії на залізничній платформі Джерсі-Сіті його, Роберта, врятував від смерті під колесами поїзда Едвін Бут, відомий актор. А у квітні 1865-го брат Бута Джон Вілкс стріляв у президента Лінкольна.

Роберта Лінкольна врятував від смерті Едвін Бут (у рамці). Брат Бута застрелив Лінкольнового батька.

ДНІ ЙОГО ЗЛІЧЕНІ

У короля Франції Людовіка XVI було власне нещасливе число — 21. Визначили його астрологи і змалку наставляли монарха у 21-й день місяця не починати важливих справ, стерегтися. Король дослухався до порад, та це не вберегло його від Французької революції. 21 червня 1791 року після спроби втекти з Парижа його й усю родину взяли під домашній арешт. Монархію було скасовано 21 вересня 1792-го, а 21 січня 1793-го королю Людовіку відтяли голову.

Гаврило Принцип убив також дружину ерцгерцога княгиню Софію.

УСЕ НА ГІРШЕ

Історики досі сперечаються щодо невідворотності Першої світової, але однак, що розпалює її вбивство Франца Фердинанда. Проте імовірність убивства була мізерна! Того дня, 14 червня 1914 року, в машину ерцгерцога кинули бомбу, кортеж через помилку водія поїхав не тим маршрутом... Однак Гаврило Принцип не схибив...

НАВІКИ РАЗОМ

Долі батьків-засновників Сполучених Штатів Джона Адамса і Томаса Джефферсона переплелися неймовірно тісно. Коли у президентських виборах 1796 року переміг Адамс, Джефферсон став при ньому віцепрезидентом, а через чотири роки, уже в 1800-му, сам переміг у президентських виборах. Усе життя вони пройшли пліч-о-пліч і навіть померли в один день з різницею в кілька годин — 4 липня 1826 року, на 50-ту річницю проголошення Декларації незалежності.

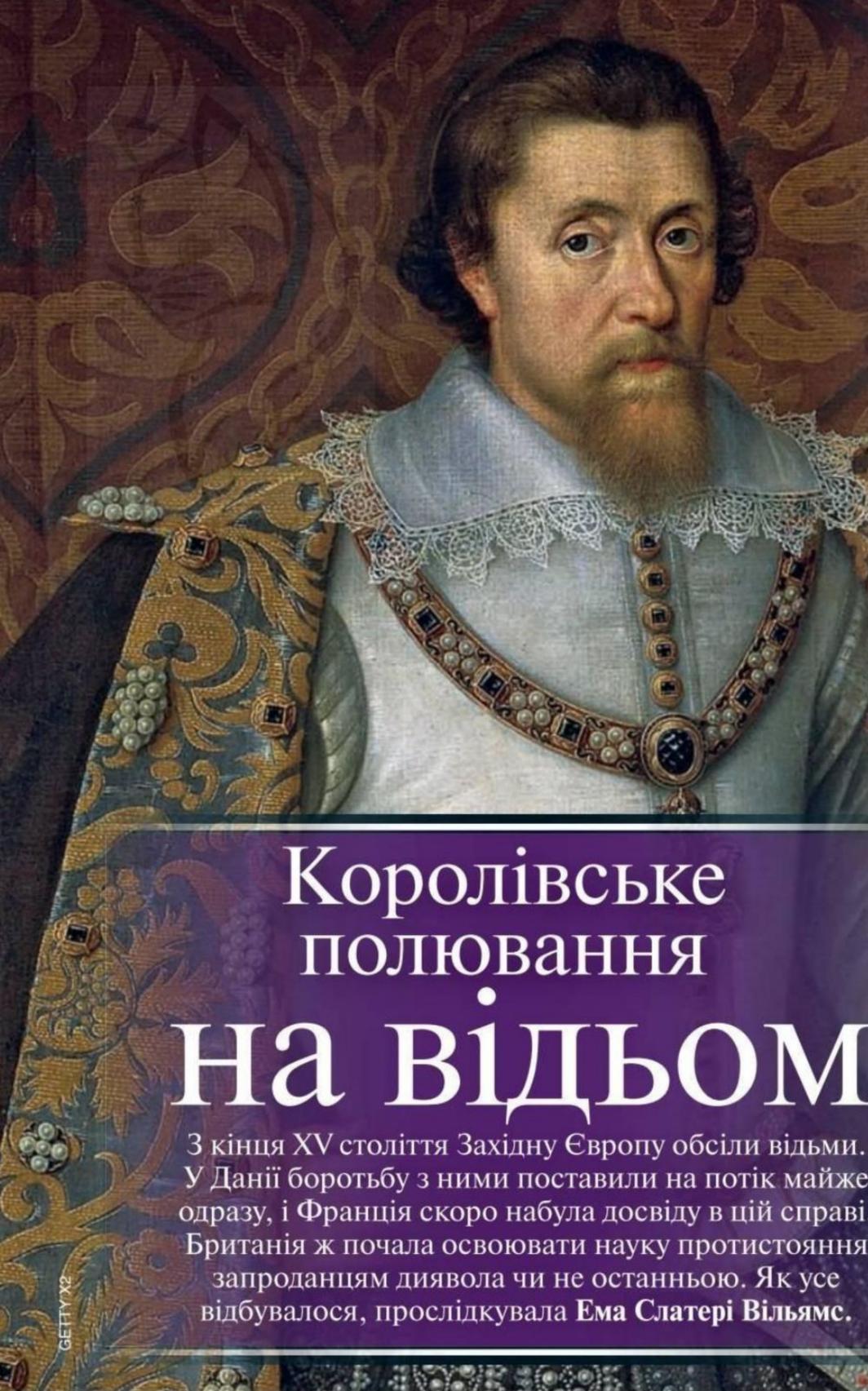
Адамс (зліва) був другим президентом Штатів, Джефферсон — третім.

У ВОДІ НЕ ТОНЕ

Вайлет Джесоп переслідували чи то нещастя, чи то неймовірне везіння. Працюючи стюардесою на лайнерах *White Star Line*, вона пережила зіткнення «Олімпіка» з військовим кораблем у 1911-му, катастрофу «Титаніка» в 1912-му і підрив на німецькій міні плавучого госпіталю «Британік» у 1916-му.

Джесоп навіть після пережитих катастроф не боялася плавань і працювала на морських лайнерах ще багато років.

Королівське полювання на відьом

З кінця XV століття Західну Європу обсіли відьми. У Данії боротьбу з ними поставили на потік майже одразу, і Франція скоро набула досвіду в цій справі. Британія ж почала освоювати науку протистояння запродавцям диявола чи не останньою. Як усе відбувалося, прослідкувала Ема Слатері Вільямс.

У шотландському містечку Норт-Бервік тільки й розмов було, що про великий суд над відьмами. І не один навіть суд, а суди, вони тривали увесь 1590 рік, бо відьом виявили аж сім десятків! Зрештою, такі судилища були не дивиною по всій Європі, та тут, у Норт-Бервіку, головував у суді сам король Яків VI Шотландський, майбутній монарх Англії Яків I. Утім, він був особою зацікавленою: одна з підсудних — Агнес Семпсон знахабніла вкрай і зазіхала на його життя й здоров'я. Звісно, її було допитано за всіма правилами і по формі (читай: із застосуванням тортур, детально прописаних у документах щодо провадження *канонічного слідства* у справі про чаклунство), а тоді задушено і спалено на вогнищі.

За століття в одній лише Шотландії інквізиція і небайдужі громадяни виявили понад 3000 поплічниць диявола. Відьомська істерія охопила Британію. Століттями люди по всьому світу вірили у чари, зверталися до знахарів і віщунів, сахалися дурного ока, боролися з нечистим і захищалися від відьом. Та те, як ревно взялися вони переслідувати чаклунок і чародіїв у XVI—XVII ст., вражало. Що спонукало пап і королів оголосити війну відьомському племені? Чим виправдана була така нелюдська жорстокість? Що переконало людей освічених, як на свій час, у загрозі чаклунства? Професор історії Сюзанна Ліпском, автор книги про полювання на відьом, припускає, що причиною істерії у Британії була одержимість короля Якова: йому ввижалося, що його переслідують відьми.

ВГОРІ: Король спостерігає за побиттям звинувачених у відьомстві.

The most wonderfull
and true storie, of a certaine Witch
named *Alse Gooderige* of *Stapen hill*,
who was arraigned and convicted at *Darbie*
at the *Assises* there.

As also a true report of the strange torments of *Thomas Darling*, a boy of thirteene yeres of age, that was possessed by the *Devill*, with his horrible fits and terrible Apparitions by him vetered at *Burton* vpon *Trent* in the *Countie* of *Stafford*, and of his marvellous detiuerance.

Існувало вірування, що диявол ставить на тілах своїх прислужників особливі мітки. За ними «знавці» і виявляли чаклунів і чаклунок.

Printed at London for I. O. 1597.

BIBLIOTHECA

ВІД МАГІЇ ДО МЕДИЦИНИ

У середньовічній Європі, й зокрема в Британії, віра у потойбічне й надприродне була невід'ємною частиною буття, люди були переконані, що їхніми життями керує якась велична сила. У багатьох містечках були свої умільці, котрі знали, як зварити любовне зілля, зібрати цілющий настій, захиститися від злого духа й відьомських уроків. То були справи буденні, як і укладання гороскопа, астрологічні й натальні карти, дослідження впливу знаків зодіаку, Сонця, Місяця й планет на тіло й долю... Приміром, Місяць (і це вам підтвердив би будь-хто) управляв кров'ю, тому середньовічні ескулапи старанно визначали позицію світила на небосхилі, перш як узятися за ніж і зробити потрібний розріз. То був чудернацький час, коли марновірство й релігія існували пліч-о-пліч. А що такого? Віра в Бога хіба не означала й віру в його антагоніста диявола? А відьми, хіба не нечистому вони служили? Коли трапля-

лося щось дивне, незрозуміле, небезпечне, хіба то не темні сили капостили? У це однаково вірили перші аристократи й останні жебраки. Король Генріх VIII користувався магічними настоянками й мазями, зокрема однією чудодійною — з трояндової води на сушених черв'яках і золоті. Та ж так робили всі! Джон Ді, учений, фаворит Єлизавети I, відмінно знався на астрології й консультував у цьому питанні свою королеву, складав для неї передбачення... Однак ближче до початку XVI ст. відьом почали боятися, гучніше залунали голоси, що всі таємні вміння і знання нашіптує ворог роду людського. Щось у світі таки змінилося...

ПЕРШІ ІСКРИ

Похитнувся звичний порядок, поставлені під сумнів були основні постулати віри. Принаймні в Англії й Шотландії. Спочатку була Реформація, потім відступ — Контрреформація; у що було вірити простому люду? Рік за роком ішли неврожаї, заїдала нужда, біснувалися хвороби. >

ВИ ЗНАЛИ?

Щоб захиститися від відьом, у кладку димарів вмуровували черевик, а в стіні — ніж. Вважалося, що це допомагає.

МАГІЯ ПРИ ДВОРІ?

Джон Ді — астролог, філософ і окультист — був радником Єлизавети I і в астрології, і в політиці.

Хтось вершив темні діла, хтось накликав лихо!..

У кожній людській спільноті завжди є якийсь дивакуватий, нелюдимий, є жінка з дитям, народженим не знати від кого, хтось не при собі, хто, приміром, говорить із хмарами чи з травою... Отут-то й зародилися сумніви: що, як дивак, котрий живе серед лісу, чаклує, а жінка знається з нечистим і від нього привела бастарда? А божевільний, котрому чуються голоси, і справді когось-то чує?.. Додайте чуток і пересудів та сукупність випадкових збігів, які завжди можна за бажання вибудувати у пристойний причинно-наслідковий ланцюжок. Наприклад, посварилися сусіди, наговорили один одному дурниць, а на ранок в одного з них захворіло дитя. Хіба не очевидно, що бідолашне

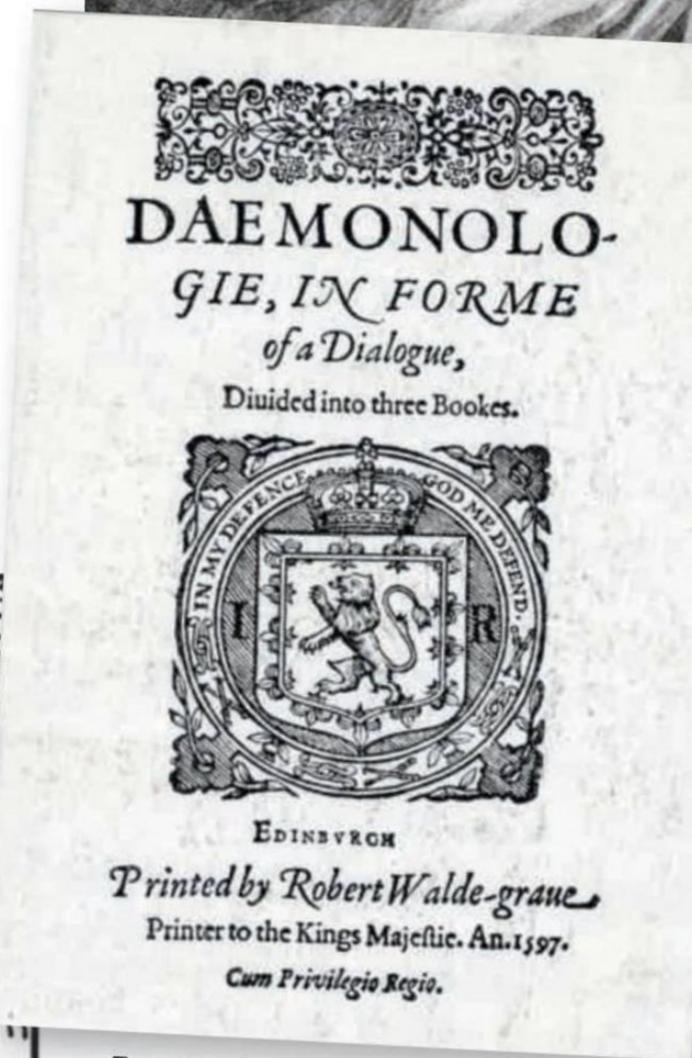
зурочили або прокляли?.. Усе зійшлося: економічні негаразди, хвороби, негоди, хитання віри, особисті потрясіння. І хтось колись оголосив, що там-то й там-то виявлено відьму. Простий аналіз подій підказав, що і там і сям траплялося подібне, а значить...

Маховик закрутився. Одні щиро вірили в діяння пособниць диявола, інші йшли за натовпом. На потребу дня з'явилася «наукова» система виявлення тих, хто вступив у зносини з нечистим, розроблено було перелік доказів і відьмацьких знаків, описано типову поведінку відьом. Хитрі запродажки не бажали зізнаватися у заподіяній людям шкоді, тож доводилося змушувати їх говорити — тортурами. Щоправда, траплялося, що деякі служниці диявола і без допитів визнавали провину.

У старі часи по всіх містечках були свої умільці, котрі знали на травах і замовляннях

У Норт-Бервіку, як впливало з матеріалів «слідства», відьми облаштували лігво під церковним подвір'ям.

«Демонологія у формі діалогу» короля Якова з настановами, як захиститися від відьом.

Як от така собі Маргарет Мур з Єля. Троє її дітей померли від невиліковної хвороби. Щоб урятувати четверте дитя, Маргарет, як сама зізналася, продала дияволі душу. Нещасну засудили на смерть і повісили у 1647 році.

Влаштовані простим людом переслідування можна було витлумачити як заворушення і придушити від початку. Та сталося, як сталося: віра у потойбічне

жваво відгукнулася у серцях можновладців. В Англії ловців магів і чародіїв підтримав король Яків.

УСЕ ЧЕРЕЗ НЕРВИ

Яків змалку був надто нервовим, вразливим, лякливим. Обоє його

Королеву Марію Шотландську було страчено за наказом королеви Єлизавети I. Її смерть вразила малолітнього Якова.

батьків — Марія Стюарт, королева Шотландії, та Генріх Стюарт, лорд Дарнлі, — померли насильницькою смертю: лорда Дарнлі було вбито, в його смерті звинуватили королеву Марію. Яків бачив, як стратили матір, у його

КОГО СУДИТИ, КОГО ЛОВИТИ?

Не тільки жінки стали жертвами великого полювання, під звинувачення в чаклунстві підпадали й чоловіки. Здебільшого саме їх звинувачували у зносинах з дияволом в Ісландії, а в Британії кожний десятий звинувачений був чоловік, найчастіше священник-єзуїт. А от на теренах України на відьом не полювали, принаймні організовано: православна релігія від самого початку проголосила всі відьмацькі справи марновірством і забобонами.

Чоловіків теж звинувачували у відьомстві, проте рідше, аніж «слабких духом» жінок, дочок зрадливої Єви.

пам'яті закарбувалося, як падає її закривавлена голова. Виховували королівського нащадка у протестантській вірі, змалку йому товкмачили, що мати — зрадниця й злочинниця. Він вірив і не вірив, але підсвідомо від жінок доброго не чекав.

Інтерес до окультизму прокинувся у ньому під час подорожі Данією у 1589-му. Між Данією і Шотландією було домовлено про шлюб короля Якова з Анною Данською. Після весілля за домовленістю, що відбулося у Копенгагені, наречена відплила до Шотландії. У Північному морі її корабель потрапив у шторм і мусив пристати до берегів Норвегії. Яків негайно спорядив флот і кинувся рятувати дружину. Знайшов її в Осло, живу і здорову. Плисти в Шотландію буремним морем вони не могли, і Яків лишився з Анною. Вони вирушили у вояж зимовою Данією, зустрічалися з ученими, філософами, астрологами, навіть з демонологом Нільсом Хеммінсеном.

Щойно почалася весна, Яків став готуватися у дорогу додому. Та несподівано погода зіпсувалася, здійнявся небувалий шторм, розтросив королівський корабель. Яків нетямився від люті. І чомусь йому спало на думку, що негоду наслали відьми. Він поклявся: щойно ступить на берег Шотландії, винищить їх враже плем'я під корінь.

Суд над відьмами у Норт-Бервіку був знаковою подією. Яків вірив, що Шотландія кишить відьмами, вони змовилися проти нього. Щоб упередити їхню змову, він велів арештувати всіх, кого знайдуть. Знайшли сімдесятьох. Багато нещасних до суду не дожили — померли під час «слідства».

Яків доклав зусиль, щоб про судилище над відьмами дізналися всі, щоб люди знали і стереглися. Отепер-то сумніви у тому, що відьми повсякчас вершать свої темні діла, розвіялися, адже сам король так сказав! У 1597 році Яків видав *Daemonologie* («Демонологію») — книгу в трьох томах, написану у формі діалогів. Ні до, ні після жодна королівська

Вважається, що зазвичай відьом спалювали, проте їх і вшали, і забивали камінням.

На думку короля Якова, англійські закони були надто поблажливі до відьом

«Особа не виносила на широкий загал питання про існування відьом і надприродних сил. Цей «труд» умить розвіяв доводи скептиків, відьом ловили всі й повсюди. Доля багатьох схоплених невідома, та, судячи із записів, понад дві третини з них стратили.

ЗДРИГНИСЯ, АНГЛІЄ!

Понад тридцять років Яків правив Шотландією, а в 1603-му успадкував англійський трон. Одним з перших законів нового англійського монарха був *The Witchcraft Act* («Закон про відьом»), підписаний у 1604 році. Мірою покарання він визначав підвищення за будь-які чаклунські дії, навіть якщо не було заподіяно смерть. Неминуча страта загрожувала й тим, на чиєму тілі знайдуть диявольські мітки. Надовго, дуже надовго ідеї одержимого короля Якова засіли у свідомості людей, відгукнулися аж за океаном

майже через століття, коли відьом судили у Сейлемі.

Порохова змова 1605 року — невдала спроба католицьких діячів підірвати парламент і знищити ревного гонителя католицизму короля Якова — у свідомості народу ототожнила католиків з демонами. Католицизм споконвіку тяжів до усілякої містики, до пишних ритуалів з великою кількістю алегорій, символів і символічних предметів, тож священники скоро зажили слави чорнокнижників. Гоніння на католиків було одночасним полюванням на відьом і викоріненням чужорідної релігії. Ідеальний збіг!

ВІД ФАКТІВ ДО ВИГАДОК

Шекспір у п'єсі «Макбет» зобразив перший похід короля Якова проти відьом. Із цього літературного твору виник і типовий образ відьми — огидної старої, що белькоче закляття, помішуючи магічне вариво у киплячому казані. Не випадково відьми з «Макбета» обговорюють шторми — то натяк на морську неgodу, котру, як вважав Яків I, наслали відьми, щоб убити його. Вперше п'єсу «Макбет» показали на публіці у 1611 році (за деякими даними — у 1606-му). Саме у цей період король Яків навідував свого свояка — короля Данії та Норвегії Кристіана IV. Вочевидь, той і просвітив наївного родича щодо небезпечних витівок відьом.

У «Макбеті» відьми граються з вінцем, якого гаряче прагне герой, та головне — літають по небу на мітлах... і козлах!

Учасники Порохової змови. Після її провалу народ повірив, що католики і чаклуни — єдине ціле.

У 1640-х переслідування відьом пошвавилася, особливо в Ессексі та Східній Англії. Генерал-мисливець на відьом Метью Хопкінс нишпорив країною у пошуках пособниць диявола. Методи, які застосовував цей самозванець (генеральський чин йому ніхто не надавав, професії мисливця на відьом ніхто не запроваджував), були дуже сумнівні й неймовірно жорстокі, зізнання він у буквальному значенні витягав кліщами. І на його совісті, як вважається, смерті щонайменше 300 жінок.

Маргарет Пег Гровер з Ньюпорта була однією з останніх жертв відьомської істерії. У 1876 році через смерть сусідської дівчинки жінку звинуватили у чаклунстві та влаштували їй «суд», мало не втопили у річці поряд із селом. Урятували нещасну випадково.

ВІРИТЬСЯ — НЕ ВІРИТЬСЯ

На початку XVIII ст. віра в чаклунство у Британії майже згасла. Та й в інших куточках Європи бешкети відьом більше не сприймали аж надто всерйоз. Принаймні на урядовому рівні на такі звинувачення дивилися вже скептично, справи до суду здебільшого не доводили. А от народ, якщо знаходив «відьму», судив її, як умів. У 1736 році закони проти чаклунів було скасовано, проте на тих, хто займався магією, накладалися чималі штрафи. Останній суд над відьмою в Англії, у Девоні, відбувся в 1685 році, у Шотландії — в 1722-му.

Проте простий люд по-своєму дивився на світ, марновірство ж не розвіюється навіть від найсуворіших урядових заборон. У 1875 році у Ворвікширі такий

собі Джеймс Хейвуд намагався порішити жінку на ім'я Анна Теннант, як він вважав, відьму. Його судили, визнали божевільним і замкнули у притулку в Бродмурі. Проте суд зафіксував, що сусіди Хейвуда також вважали бідолашну чаклункою.

Віра у магію жива й донині та досі відіграє чималу роль у людському бутті. На пальцях не перелічити, у скільки забобонів ми віримо, які чудернацькі прикмети вважаємо беззаперченими, на які знаки звертаємо увагу. І десь глибоко в душі таки плекаємо переконання, що наші долі та життя в чийсь надмогутніх руках. А відьми... Ні, нині за чаклунство не судять, адже його просто не існує, доведено наукою!.. Проте терпимості до тих, хто чимось не схожий на загал, нам би ще повчитися. Про всяк випадок...

ВІДЬМО, Я НЕ БОЮСЯ!

Звісно, відьми ховалися та крилися, діла свої вершили таємно, часто діяли через вірних духів фамільярів або й через того, на кого вже наслали ману... Проте народ знав і як розпізнати їх, і чим від них захищатися.

1. Фронтиспіс із книги Метью Хопкінса *The Discovery of Witches* («Викриття відьом»), 1647. У книзі, зокрема, подано перелік фамільярів, істот — прислужників відьом.
2. Астролог Єлизавети I Джон Ді користувався цим кристалом, щоб передбачати майбутнє.
3. Волове серце із цвяхами й голками вважалося добрим талісманом проти відьомських проклять і вроків.
4. Пляшечка, в якій начебто ув'язнено дух відьми.
5. Людське серце у свинцевому футлярі. Його було знайдено в церкві Христа в англійському Корку. Знахідку датовано XII–XIII ст. Річ могла слугувати для захисту від темних сил.

У ГОНИТВІ ЗА СОНЦЕМ
Лежантьє провів у мандрах
11 років, щоб спостерігати
рідкісне астрономічне явище.
Він побував на Мадагаскарі,
Філіппінах... Та провести жадані
спостереження так і не зміг.

ГІЙОМ ЛЕЖАНТІЛЬ І ПЕРШІ КОСМІЧНІ ПЕРЕГОНИ

Першими великими космічними перегонами стало спостереження за транзитом Венери у 1761 році. Французький астроном Гійом Лежантьє цілком міг стати одним з героїв свого часу, увічнити ім'я своє і Франції... І він увічнив. Але не так, як сподівався.

Докладніше про все — **Пет Кінсела.**

**«Фатальна хмара
заступила Сонце
і зруйнувала все»**

Гійом Лежантіль

Батьки дали йому довге красиве ім'я: Гійом Гіацинт Жан-Батіст. Він походив з небагатої шляхетної родини, з юності обрав смиренну церковну службу, став абатом; згодом змінив сутану на мантію вченого і був щасливий, що займається найкращою з наук — астрономією. Коли його, астронома обсерваторії Французької академії наук, споряджали в експедицію для спостереження за транзитом Венери, душа його співала.

Та коли Бог дарує кому шанс, диявол лишає за собою право внести певні корективи. А тут не один диявол, а все пекло втрутилося у справу...

КОСМІЧНІ ПЕРЕГОНИ

Про це рідкісне астрономічне явище європейські астрономи знали не один десяток років, було визначено і його точну дату — 6 червня 1761 року. Цього дня Венера, друга за віддаленістю від Сонця планета Сонячної системи, мала постати між Землею й Сонцем і показатися на диску палаючої зірки крихітною цяткою, яку найчіткіше буде видно у Південній півкулі. Інтерес до цієї події не вгасав з 1677 року — відтоді як англійський астроном Едмунд Галлей розробив метод, за яким за наявності даних про транзит Венери, зібраних у різних точках світу, математики могли б обрахувати відстань від Землі до Сонця. Ця відстань, згодом названа астрономічною одиницею, мала величезне значення для подальших досліджень Всесвіту. У поєднанні із законами Кеплера, як припускав Галлей, учені отримали б змогу визначити відстань між іншими планетами Сонячної системи. А далі... У часи, коли на карті Землі було ще так багато білих плям, цього вже було немало.

Венера здійснює свій променад кожні 243 роки: двічі з різницею у вісім років — улітку і двічі з тією ж різницею — взимку; між парами проходжень минає відповідно 121,5 і 105,5 років. Галлей визначив час найближчої пари: роки 1761-й і 1769-й. То був такий виклик! Понад 200 науковців з різних країн наперед зайняли визначені позиції у різних куточках світу, аби якнайточніше зафіксувати епохальне положення світил. То була чи не найперша спроба науковців об'єднати зусилля задля майбутнього.

А світ жив сьогоднішнім. У 1756—1763 роках у Європі, Північній Америці, в Карибському басейні, Індії й на

ДІЙОВІ ОСОБИ

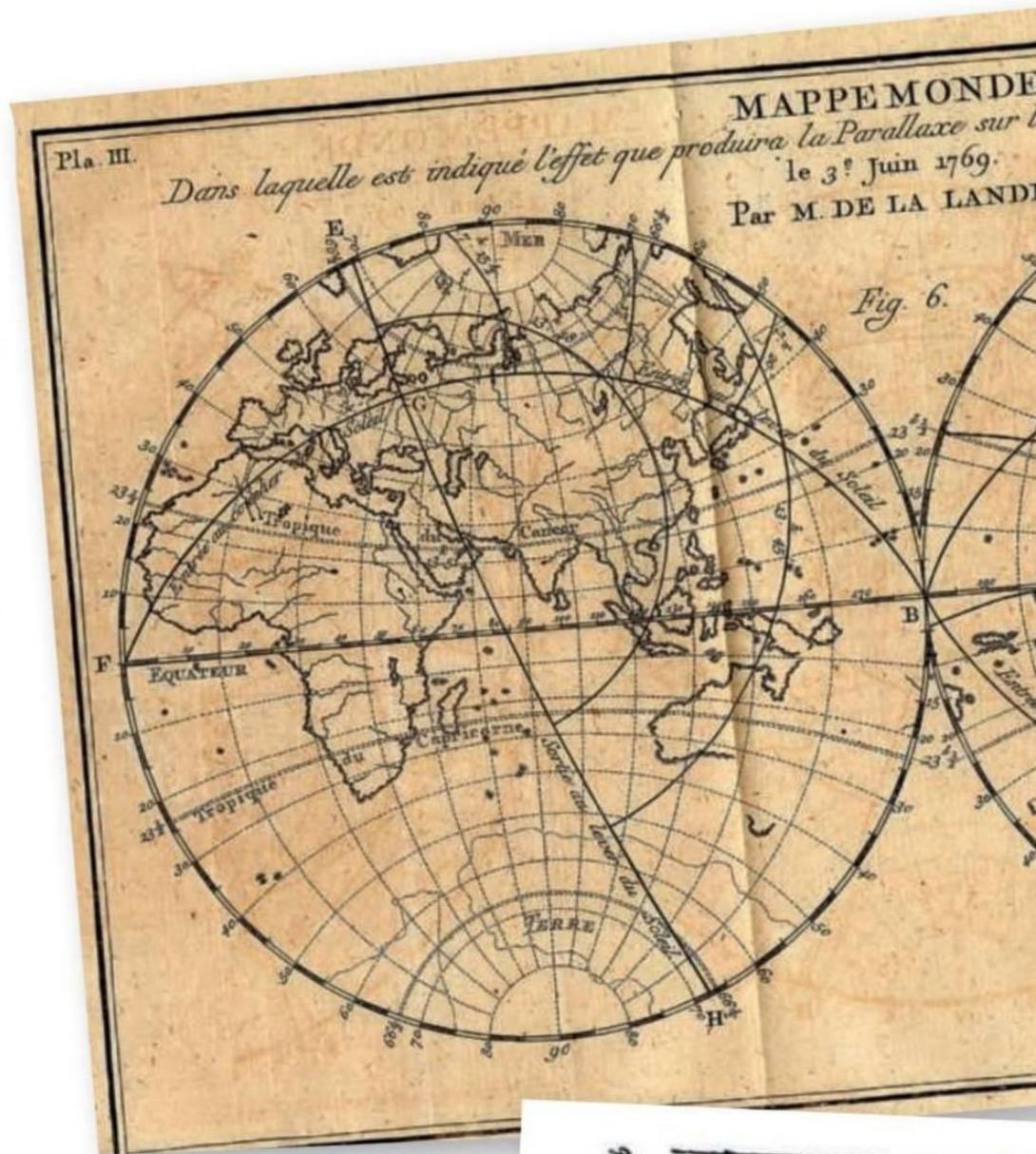
ГІЙОМ ЛЕЖАНТІЛЬ

Повне ім'я — Гійом Гіацинт Жан-Батіст Лежантіль де ля Галезьєр, французький астроном. Народився в Нормандії 12 вересня 1725 року. Його спроби записати транзит Венери не принесли успіху, проте він чимало зробив для науки. На його честь названо один із кратерів Місяця.

ЕДМУНД ГАЛЛЕЙ

Англійський астроном, геофізик і математик. Розрахував орбіту комети, яку згодом було названо на його честь. У 1677 році він вирахував, що зібрані у різних точках Землі дані про транзит Венери дозволять науковцям обчислити відстань від Землі до Сонця.

НЕЩАСЛИВІ ЗОРІ ВГОРІ: **Діаграми, що показують точки, у яких можливе спостереження за транзитом Венери 6 червня 1761 року.**

СПРАВА (ДАЛІ): **Гравюра роботи Лежантіля. Зруйнований англійцями Пудушері, Індія.**
СПРАВА: **Таблиця орбітальних елементів для комет, що спостерігалися у 1337–1698 роках.**

СПРАВА: **Бої на морі, розпочаті англійцями, перекирили Лежантілю шлях до Пудушері.**

ВНИЗУ: **Портативний астрономічний квадрант часів Лежантіля.**

ВНИЗУ ЗЛІВА: **Модель для демонстрації транзитів Венери.**

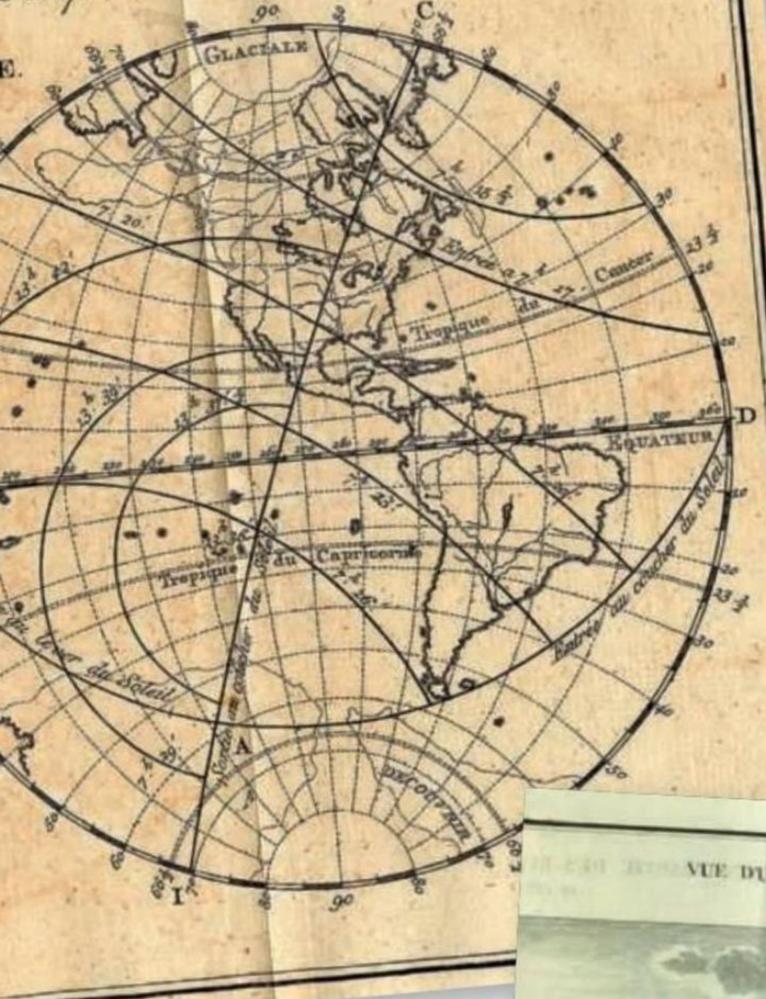
[7]

The Astronomical Elements of the Comets that have been hitherto duly observed.

Comet An	Node Ascend.	Inclin. Orbita.	Perihelion.	L. P. a
	gr. ° "	gr. ° "	gr. ° "	
1337	♄ 24.21. 0	♄ 32.11. 0	♄ 7.59. 0	46
1472	♄ 11.46. 20	♄ 5.20. 0	♄ 15.33. 30	54
1531	♄ 19.25. 0	♄ 17.56. 0	♄ 1.39. 0	56
1532	♄ 20.27. 0	♄ 12.36. 0	♄ 21. 7. 0	60
1556	♄ 25.42. 0	♄ 32. 6. 30	♄ 8.50. 0	46
1577	♄ 25.52. 0	♄ 74.32.45	♄ 9.22. 0	18
1580	♄ 18.57.20	♄ 54.40. 0	♄ 19. 5.50	59
1585	♄ 7.42. 30	♄ 6. 4. 0	♄ 8.51. 0	109
1590	♄ 15.30.40	♄ 29.40.40	♄ 6.54.30	57
1596	♄ 12.12.30	♄ 55.12. 0	♄ 18.16. 0	512
1607	♄ 20.21. 0	♄ 17. 2. 0	♄ 2.16. 0	586
1616	♄ 16. 1. 0	♄ 37.34. 0	♄ 2.14. 0	379
1651	♄ 28.10. 0	♄ 79.28. 0	♄ 28.18.40	847
1661	♄ 22.30.30	♄ 32.35.50	♄ 25.58.40	448
1664	♄ 21.14. 0	♄ 21.18.30	♄ 10.41.25	1025
1665	♄ 18.02. 0	♄ 76.05. 0	♄ 11. 54.30	1064
1672	♄ 27.30.30	♄ 53.22.10	♄ 16.59.30	6973
1677	♄ 26.49.10	♄ 79.03.15	♄ 17.37. 5	2805
1680	♄ 2. 2. 0	♄ 60.56. 0	♄ 22.39.30	6061
1682	♄ 21.16.20	♄ 17.56. 0	♄ 2.52.45	5822
1683	♄ 23.23. 0	♄ 83.11. 0	♄ 25.29.30	5602
1684	♄ 28.15. 0	♄ 55.48.40	♄ 28.52. 0	9601
1686	♄ 20.34.40	♄ 11.21.40	♄ 17.00.30	32500
1695	♄ 27.44.10	♄ 11.46. 0	♄ 00.51.15	69120

Le temps de l'entrée et de la sortie de Venus.

Філіппінах клекотала Семилітня війна. Науковій діяльності це не сприяло. Лондонське королівське товариство для спостереження за транзитом Венери у 1761-му відрядило на Суматру Джере-мі Діксона і Чарльза Мейсона (згодом саме вони провели лінію Мейсона — Діксона, кордон для вирішення тривалої територіальної суперечки між американськими колоніями). Та наукову місію зірвав французький фрегат: його гармати підбили англійський корабель, той мало не

затонув. Проте Діксон і Мейсон таки спостерігали рідкісне природне явище, хай і з іншого місця, з мису Доброї Надії. А от француз Лежантіль...

ПУТЬ ДО ПУДУШЕРІ

Коли у березні 1760-го Лежантіль сідав на корабель до Пудушері — столиці французьких володінь в Індії, ніщо не віщувало біди. Корабель без пригод обігнув мис Доброї Надії, у липні пристав до Іль-де-Франсу (нині острів Маврикій). Аж тут надійшла звістка: війна між Англією та Францією вийшла на новий виток, ідуть бої на морі. Капітан не ризикнув іти далі. Лежантіль застряг на острові.

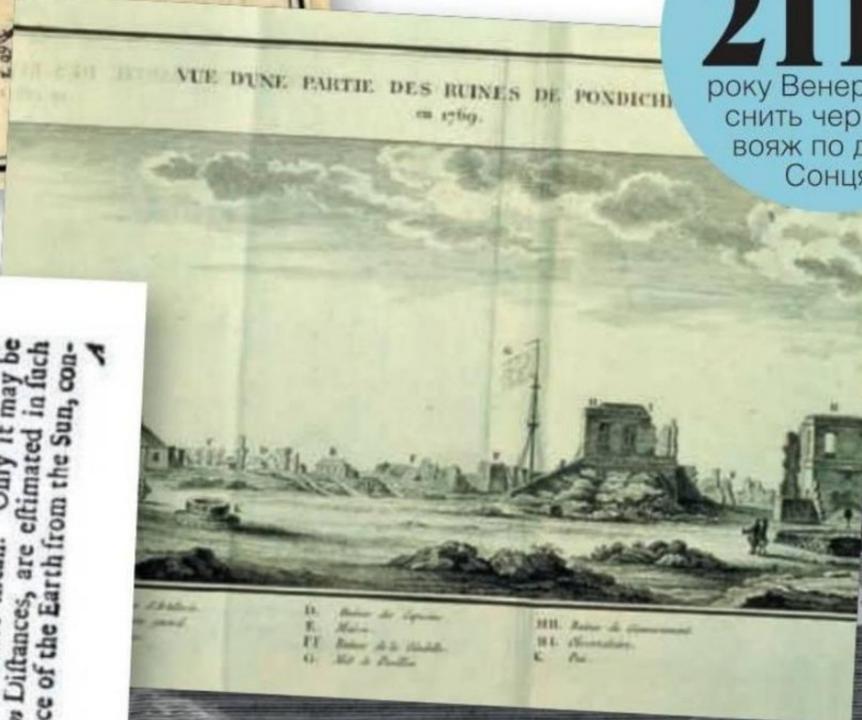
2117 року Венера здійснить черговий вояж по диску Сонця.

Тільки у лютому наступного року йому вдалося сісти на корабель до південно-східного узбережжя Індостану. За розрахунками, він мав прибути у Пудушері десь у середині квітня — цілком прийнятно, адже транзит Венери буде на початку червня. Але ж мусони! Вітри і хвилі збили судно з курсу, і п'ять тижнів воно дрейфувало по Індійському океану й Аравійському морю. Коли стихії вщухли, корабель пішов до Мае, що на західному узбережжі Індії. На підходах до берега місцеві повідомили: місто в руках англійців і на Пудушері шлях закритий, там теж вони. Корабель ліг на зворотний курс до Іль-де-Франсу. 6 червня Лежантіль усе ж стежив за транзитом Венери, але не із суходолу, а з палуби корабля десь посеред Індійського океану. Він акуратно зафіксував усі потрібні дані, визначив усе точно до секунди, все, крім одного: точних координат точки спостереження, адже корабель перебував у постійному русі. А без цього показника все інше втрачало будь-який сенс.

Багато колег Лежантіля зазнали невдачі. Комуś провести спостереження завадила погода, хтось зіткнувся з ефектом чорної краплі — оптичною ілюзією, яка унеможлиблює визначення точного моменту входу і виходу планети на диск сонця... Та попри все, у 1761-му було зібрано достатньо даних, і був же ще другий транзит через вісім років. Лежантіль вирішив не повертатися до Франції, затриматися у Південній півкулі та якнайкраще підготуватися до спостережень у 1769-му.

ДРУГА СПРОБА

Лежантіль зосередився на вивченні островів Іль-де-Франс та Бурбон (сучасний Реюньйон), здійснив три

Distan. Perihelia Solis.	Log. Dist. à Sol.	Temp. equat. Perihelia.]	Veribetton à Noda.	
		d. h. ' "	gr. ' "	
666	9.809236	June 2. 6.25	46.22. 0	Retrog.
1273	9.734584	Feb. 28 22.23	123.47.10	Retrog.
1700	9.753583	Aug. 24. 21.18	107.46. 0	Re rog
910	9.706809	Nov. 19 22.12	30.40. 0	Direct.
350	9.666424	Apr. 21.20. 3	103. 8. 0	Direct
342	9.263447	Nov. 26 18 45	103 30. 0	Retrog
628	9.775450	Nov 28 15.00	90. 8.30	Direct.
158	9.038850	Sept. 19 22.12	78 51.30	Direct
561	9.700882	Jan. 29. 3 45	51.23.50	Retrog
197	9.710058	July 31.19.55	82.56.30	Retrog
180	9.768490	Nov. 16. 3 50	108.05. 0	Retrog
75	9.579498	Nov. 29 12 23	72.47. 0	Direct.
50	9.928140	Nov. 2.15.40	59.51.20	Direct.
51	9.651772	Jan. 16.23 41	33.28.10	Direct.
751	9.011044	Nov. 24.11.52	49.27 25	Retrog.
19	9.027309	Apr. 14. 5.15	156 7.30	Retrog.
9	9.843476	Feb. 20. 8.37	109.29. 0	Direct.
29	9.448072	Apr. 26.00.37	99.12. 5	Retrog.
9	9.787106	Dec. 8.00. 0	9.22.30	Direct.
8	9.765877	Sept. 4.07 39	108.23 45	Retrog.
0	9.748343	July 3. 2 50	87.54.30	Retrog.
5	9.982339	May 29.10.16	29 23 00	Direct.
0	9.511883	Sept. 6.14.33	86.25.50	Direct.
9	9.830660	Nov. 8 16.47	3 7. 0	Retrog.

This Table needs little Explication, since 'tis plain enough from the Titles, what the Numbers mean. Only it may be observ'd, that the Perihelium Distances, are estimated in such Parts, as the Middle Distance of the Earth from the Sun, contains 100000.

ГЕОГРАФІЯ

То були перші космічні перегони: провідні європейські країни споряджали астрономів у найвіддаленіші куточки, сподіваючись, що саме їхнім науковцям пощастить. А це ж — престиж країни, визнання!..

1 БЕРЕЗЕНЬ, 1760
Франція
Гійом Лежантіль вирушає у Пудушері, в Індію, щоб у червні 1761-го спостерігати транзит Венери по диску Сонця.

2 ЛИПЕНЬ, 1760 —
ЛЮТИЙ, 1761
Іль-де-Франс (сучасний острів Маврикій)
Корабель пристає до берегів Іль-де-Франсу. Тут стає відомо, що Англія і Франція ведуть бої на морі.

3 ЛЮТИЙ —
ЧЕРВЕНЬ, 1761
Індійський океан та Аравійське море
Ученому вдається сісти на корабель до Коромандельського узбережжя Індії, але судно зби-

вається з курсу через погодні умови і виходить до берегів Індії із заходу, в районі Мае. Капітан дізнається, що Пудушері зруйнований англійцями і сам Мае у небезпеці. Корабель повертає на Іль-де-Франс. 6 червня 1761 року Лежантіль спостерігає рідкісне астрономічне явище з борту корабля. Моменти зіткнення Венери з диском Сонця зафіксовано точно, але немає точних координат точки спостереження.

4 ЛИПЕНЬ, 1761 —
ТРАВЕНЬ, 1766
Іль-де-Франс, острів Бурбон та Мадагаскар
Лежантіль залишається у південних краях до 1769 року, досліджує Іль-де-Франс, Бурбон і Мадагаскар.

5 СЕРПЕНЬ, 1766
Маніла
Вирішивши, що найкращим місцем для спостереження буде Маніла, він прибуває на острів за три роки до події. Губернатор острова налаштований до нього вороже, і за порадою французького консула Лежантіль переїздить до Індії.

6 БЕРЕЗЕНЬ, 1768 — 1770
Пудушері, Індія
Корабель прибуває 27 березня 1768 року. Починається будівництво обсерваторії. Лежантіль вивчає індійську астрономію. Але в день транзитів небо вкривають хмари.

7 БЕРЕЗЕНЬ, 1770 —
БЕРЕЗЕНЬ, 1771
Іль-де-Франс
Лежантіль готується відплисти до Франції, та його плани руйнує спочатку дизентерія, потім ураган. Він повертається на Іль-де-Франс.

8 31 БЕРЕЗНЯ —
8 ЖОВТНЯ, 1771
Кадіс, Іспанія — Париж, Франція
Відпливають з Іль-де-Франс. Витримавши шквал штормів поблизу мису Доброї Надії, корабель заходить у Кадіс. Звідси учений через Піренеї дістається Франції.

ЗІРКОВЕ ШОУ
Спостереження
капітана Кука за
транзитом Венери.

АМЕРИКАНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

НАРОДЖЕННЯ НАДДЕРЖАВИ

Митна суперечка між метрополією та її колоніями переросла у довгу і криваву восьмирічну війну, до якої долучилися найвпливовіші європейські країни. На полях бою тієї війни закладено було підвалини над нової держави, за устроєм не схожої на жодну іншу, Сполучених Штатів Америки. Джон Уїлкс визначив п'ять найважливіших моментів у вікопомному протистоянні Британії та її американських колоній.

ЗЛІВА: Бостон був квітучим портовим містом. ПОРТРЕТ: Сем Адамс, бостонець, якого уряд Британії проголосив найнебезпечнішим злочинцем. ВНИЗУ: Бостонська бійня переконала, що метрополії пора дати відсіч.

1

БОСТОН: ІСКРА НЕПОКОРИ

Податки, чай, торгівля — три іскри, що розпалили конфлікт

Події й персоналії Американської війни за незалежність, або Американської революції, як її називають у західній історіографії, для громадян США — живі факти, що визначають ідентичність країни і народу. Вісім років північноамериканські колонії боролися з Британією, вибудовували власну націю, об'єднану ідеалами життя, свободи й прагнення до щастя. Проте у 1775-му, коли все почалося, про незалежність ще не йшлося.

У 1763-му Британія тішилася перемогою над Францією: завершилася Семилітня війна в Америці, яку французи називали *Guerre de la Conquête* (Війна

за завоювання), а англійці — *French and Indians war* (Війна з французами й індіанцями). Перемога принесла чималі територіальні надбання, але й великі борги. Уряд сподівався поповнити казну за рахунок 13 північноамериканських колоній: підняли податки, затребували права на ексклюзивну торгівлю, заборонили розселення на захід. Біле населення Америки обурилося: вимоги ставив парламент, у якому вони не мають представництва! Так виник заклик *No taxation without representation* («*Hi податкам без представництва*»).

Осередком спротиву став Бостон, столиця Массачусетсу, квітуче промислово-торгове місто. Загалом Бостон був лояльний до британської корони.

Та коли впровадили Гербовий акт і штемпельний збір з кожного папірця, коли за законами Тауншенда запровадили додаткові мита на імпорт скла, паперу, фарб, свинцевих виробів і чаю, почалися бойкоти англійських товарів, збиралися асамблеї, писалися петиції, поширювалися заклики до непокори, були й напади на представників влади. Усі ниточки безчинств вели до таємної групи поборників американських прав, котрі назвалися «*Синами свободи*». У ту спільноту входили майбутні батьки-засновники США Джон Адамс і Джон Хенкок, а також Семюель Адамс, котрого британський уряд проголосив найнебезпечнішим злочинцем у Массачусетсі.

Спротив ставав усе лютіший і остаточно переродився після Бостонської бійні 5 березня 1770 року, коли англійський гарнізон відкрив вогонь по натовпу городян. На Бостонське чаювання Британія відповіла серією так званих «*Нестерпних законів*» (*Intolerable Acts*) — фактично репресіями. Порт Бостон оголошено було закритим аж до моменту відшкодування вартості потопленого чаю; міські зібрання суворо заборонялися. Військовим губернатором Массачусетсу було призначено генерала Томаса Гейджа, головнокомандувача британських військ у Північній Америці. У Бостоні, як у паровому котлі, тиск дійшов до небезпечної позначки. Мить — і буде вибух...

БОСТОНСЬКЕ ЧАЮВАННЯ

У 1773 році парламент, щоб скоротити обсяги контрабандної торгівлі, видав «*Закон про чай*» (*The Tea Act*), котрий встановлював монопольне право Ост-Індійської компанії на постачання чаю в колонії. Уночі 16 грудня шістдесят синів свободи перевдяглися індіанцями, пробралися на три пришвартовані у Бостонському порту кораблі та скинули за борт увесь вантаж чаю — 342 ящики. На погляд Лондона, то було грубе порушення закону. Відтак було видано «*Нестерпні закони*».

Ціна потопленого чаю, як на сьогодні, становила \$1 млн.

2

ПОСТРІЛ, ЯКИЙ ПОЧУВ УВЕСЬ СВІТ

Спроба тихо конфіскувати зброю з таємного складу патріотів пішла за найгіршим сценарієм

Патріоти — противники Британії — перебрали на себе всі функції місцевої влади у Массачусетсі, розпочали навчання міліціантів — ополченців, узялися впорядковувати збройні склади. Проте понад третину колоністів досі підтримували британців.

На початку 1775 року парламент наказав Гейджеві, під чийм командуванням було 4000 чоловік, навести лад у колонії. Стало відомо, що за 30 кілометрів від Бостона, у Конкорді, склад патріотів, і Гейдж велів конфіскувати зброю. На світанку 19 квітня семисотенний загін британської регулярної армії під командуванням підполковника Френсіса Сміта вирушив туди. Та хтось (імовірно, дружина Гейджа, колоністка) попередив патріотів. Звістку з трьох місць понесли троє: Пол Ревір, Семюель Прескот і Вільям Дейвс. Домовлено було, що вірні люди повідомлять про просування регулярів — британських солдатів, за-

паливши вогні на дзвіниці бостонської церкви Христа: якщо британці підуть суходолом — один, якщо рікою Чарльз — два. Уночі зблиснули два вогні.

На світанку британці дісталися Лексінгтона. На моріжку на них чекали 77 озброєних ополченців. Капітан Джон Паркер, командир патріотів, віддав наказ: «Стріляти тільки у відповідь! Якщо вони хочуть війни, тут їй і початися». Запанувала напружена тиша... Тоді пролунав постріл. Хто стріляв — невідомо. Наступної миті кулі полетіли з обох боків, восьмеро ополченців упали замертво. Британці рушили на Конкорд. І марно: знайшли лише кілька гвинтівків.

Першого *регуляра* було вбито в Конкорді біля Північного мосту. То був «постріл, який почув увесь світ». У Бостон вони поверталися манівцями. Доки дісталися міста, втратили у сутичках з ополченцями майже три сотні чоловік. Невдовзі Бостон було взято в облогу, яка тривала без малого рік, аж до березня 1776-го. Британці з Бостона пішли.

ПО ТОЙ БІК ДЕЛАВЕРУ

Аж до зими 1776-го американська Континентальна армія — колишні ополченці — постійно відступала, потерпала від нестачі зброї, амуніції, продовольства. Головнокомандувач американців Джордж Вашингтон розумів: потрібна перемога, бодай найменша й незначна, щоб дати людям надію, втримати новостворену армію. 25 грудня Вашингтон на чолі війська у 2400 чоловік перейшов по льоду ріку Делавер і атакував містечко Трентон, який утримували гесенські найманці. На бік континенталів, певно, став дух Різдва: вони захопили ворога зненацька, майже 1000 чоловік узяли в полон.

9000
патріотів у ніч на 29 серпня 1776 року потай вийшли з оточеного табору під час Бруклінської битви. Джордж Вашингтон прослизнув останнім, уже коли ліг світанковий туман.

ПЕРШІ БОЇ

УЗЯТТЯ ФОРТУ ТІКОНДЕРОГА

КОЛИ: 10 травня, 1775

ЩО І ЯК: загін ополченців *The Green Mountain Boys* («Хлопці із зеленої гори») захопив на світанку невеликий британський гарнізон форту Тікондерога.

РЕЗУЛЬТАТ: гармати форту прислужилися в останні дні облоги Бостона.

БИТВА НА БАНКЕР-ХІЛЛІ

КОЛИ: 17 червня, 1775

ЩО І ЯК: один з боїв під час облоги Бостона. Тритисячне військо британців здійснило три атаки на позиції колоністів. У результаті регулярі втратили понад 1000 чоловік убитими й пораненими. Втрати колоністів були майже втричі менші.

РЕЗУЛЬТАТ: піррова перемога британців.

БИТВА ПІД КВЕБЕКОМ

КОЛИ: 31 грудня, 1775

ЩО І ЯК: невдале вторгнення колоністів у Канаду. Британці відбили атаку полковника Бенедикта Арнольда і генерала Річарда Монтгомері. З 1700 американців понад 400 потрапляють у полон.

РЕЗУЛЬТАТ: перемога британців, Монтгомері вбито.

ЛОНГ-АЙЛЕНДСЬКА, АБО БРУКЛІНСЬКА, БИТВА

КОЛИ: 27 серпня, 1776

ЩО І ЯК: найбільша битва періоду війни, загалом у ній брало участь понад 30 000 солдатів. Патріоти втратили вбитими і полоненими 1300 чоловік. Проте Вашингтону вдалося вивести з оточення більшу частину своїх людей.

РЕЗУЛЬТАТ: британці утримують Нью-Йорк.

ШТУРМ ФОРТУ ВАШИНГТОН

КОЛИ: 16 листопада, 1776

ЩО І ЯК: британці взяли в полон близько 3000 колоністів; через чотири дні захопили форт Лі на іншому березі ріки Гудзон. Континентальна армія мусила відступити.

РЕЗУЛЬТАТ: нищівна поразка американців.

3

КЕРУЄ КОНГРЕС

Континентальний конгрес зрештою приймає рішення боротися за незалежність

Війна проти Британії стала, без перебільшення, всенародною: армія й ополченці воювали на полях бою, а в тилах справу довершували службовці, політики, юристи, журналісти, письменники. Керівним органом у 13 штатах став Континентальний конгрес. Далеко не в усьому він був бездоганний, не всі рішення його приймалися легко й блискавично, та й ті, що приймалися, не завжди були вдалі, як-от випуск нових грошей, котрі й паперу, на якому були надруковані, не коштували. А проте саме Континентальний конгрес змінив акценти у війні: боротися — за незалежність.

Перший Континентальний конгрес було скликано у вересні 1774 року, одразу після запровадження «Нестерпних

ВИ ЗНАЛИ?

За легендою, перший американський прапор пошила Бетсі Росс. Вона начебто запропонувала зобразити на прапорі п'ятикутні зорі замість шестикутних, які простіше було вирізати з тканини. Вражена знайомством із Джорджем Вашингтоном, вона взяла ножиці й довела, що легко виріже і привабливіші п'ятикутні зірочки.

законів». 56 делегатів від 12 колоній (не було представника від Джорджії) зібралися у Філадельфії, аби виступити проти свавілля метрополії, оголосити торговий бойкот і... засвідчити лояльність британській короні. Коли у травні 1775 року, як було домовлено наперед, зібрався другий Континентальний конгрес, уже йшли бої. Делегати проголосували за рішення створити Континентальну армію і призначити головнокомандувачем землевласника з Вірджинії Джорджа

Вашингтона було призначено командувачем армії у 1775-му. Через шість років він здобув остаточну перемогу під Йорктауном.

Вашингтона: він знався на військовій справі, бо воював на боці англійців у Війні з французами й індіанцями. Про здобуття незалежності тоді не йшлося. Про це заговорили на початку 1776-го. Томас Пейн, відомий письменник, філософ і публіцист, видав брошуру «Здоровий глузд» (*Common Sense*), де аргументовано доводив, що кожний народ має право на уряд, який його влаштує. Брошура розповсюджувалася за мізерну ціну, і, за словами Вашингтона, її прочитав кожний другий дорослий у Штатах. Колоністи повірили, що можуть управляти країною, не озираючись на метрополію! Відтак 2 липня Конгрес прийняв резолюції про незалежність, а через два дні, 4 липня, одноставно схвалив Декларацію незалежності.

А в той самий час на півдні Нью-Йорка висадився 34-тисячний британський «десант» під командуванням братів генерала Вільяма Хау та адмірала лорда Хау. На початок 1777-го було призначено операцію, яка мала відрізати північні колонії Нової Англії. План був такий: генерал Бергойн виступить на південь від Канади назустріч військам Хау, котрі підуть на північ по ріці Гудзон. Та Хау пішов з Нью-Йорка морем на південь — він мав на меті захопити Філадельфію, а як пощастить, то й Конгрес. Філадельфію він узяв 25 вересня. А от Бергойну довелося скрутно: виснажений постійними атаками повстанців, зокрема дошкульними й рішучими ударами військ під командуванням генерал-майора Бенедикта Арнольда, він зрештою у жовтні здався в полон під Саратоґою. І саме в цей момент Франція вступила у війну на боці повсталих колоній. У Британії переконували, що це внутрішній конфлікт? Що ж, майте: тепер конфлікт глобальний.

КОРОЛЬ І ШТАТИ

Георг III у 1775-му в слові до Парламенту висловлював упевненість, що заколоту в Північній Америці скоро буде «покладено край». Та йому судилося стати королем, що втратив колонії. Коли у 1783-му Нова Англія остаточно звільнилася від британської влади, він навіть хотів зректися корони. Американці ж навіть у Декларації задокументували довгий перелік злочинів короля Георга проти колоній. Починався він так: «Історія правління нинішнього короля Великобританії — це сукупність численних несправедливостей і насильства, метою яких є встановлення необмеженої деспотії». Портрети короля було винесено з усіх установ і знищено, ім'я вилучено з усіх документів, у багатьох містах відбулися демонстраційні суди над монархом, церемоніальні страти і навіть похорони. Кінну статую короля, що стояла у Нью-Йорку, городяни скинули з п'єдесталу і переплавили на кулі для армії.

Американські «заколотники» затаврували короля Георга у Декларації.

4

ПОВСТАНЦІ VS РЕГУЛЯРИ

Британці здобували перемоги, доки на бік патріотів не стали іноземні країни

Один з найяскравіших образів війни за незалежність — пошарпані загони ополченців, озброєних здебільшого сміливістю і вірою, котрі безстрашно кидаються в бій проти організованих колон британців. Ополченці, звісно, застосовували методи партизанської боротьби, та в цілому обидві сторони використовували приблизно однакову тактику бою.

Безумовна перевага була на боці британців. Вони мали регулярну армію, навчених солдатів, звиклих до дисципліни, котрі не думали, час посівної наступив чи врожаю. До армії регулярів долучилися ополченці-лоялісти з колоністів, значну частку склали німці — гессен-

ські найманці. Були спроби залучити і темношкірих, як вільних, так і рабів, корінних американців, проте більшість із них стали на бік патріотів. На морі панувала Британія, а море було єдиним шляхом постачання. А от на суходолі перевага була на боці колоністів: вони добре знали місцевість. Коли у війну вступила Франція, позиції Британії похитнулися.

Патріотів надихала не тільки віра. Вони билися за рідні домівки, за свою землю, майбутнє дітей, «за життя, свободу і прагнення до щастя», як було записано у Декларації незалежності. Під рушницю в колоніальній армії й ополченні стали тисячі фермерів, службовців, торговців... Несолодко їм воювалося: постачання було мізерне, платні частіше за все не було. Найбільшу скруту колоніальна армія перетерпіла в кінці 1777-го, коли Вашингтон став на зимові

квартири у долині Фордж. Бракувало їжі й теплого одягу, розгулялися хвороби. Загибло понад 2000 чоловік. Але ніхто не кинувся тікати, навпаки, вони проходили щоденний вишкіл під наглядом прусського офіцера барона Штойбена.

На початку 1778-го стало очевидним, що війна затягнеться. Британці вирішили вдарити по південних колоніях. Лоялісти у Джорджії та Кароліні готові були їх підтримати. «Південна стратегія», як назвали ту кампанію, почалася вдало: британський експедиційний корпус захопив місто Саванна, що у Джорджії. 12 травня 1780-го тут, на Півдні, американці зазнали найгіршої поразки: під Чарльстоном їх було оточено, п'ять тисяч потрапили у полон, а це була практично вся Континентальна армія на Півдні. І хто зазнав поразки! Блискучий Бенедикт Арнольд, за якого Вашингтон міг поручитися будь-якої миті. Та на той момент перемогу святкували британці.

ВГОРІ: Вашингтон утратив 1500 коней у долині Фордж.

СПРАВА: Поразка під Чарльстоном була страшним ударом для патріотів.

ALAMY X1, GETTY X4, TOPFOTO X1

MERCI, MES AMIS

Франція налагодила постачання патріотів мало не з перших днів війни — принаймні щоб дошкулити Англії. А тоді сталася перемога американців під Саратоґою у жовтні 1777-го, і французький уряд уже відкрито став на бік заокеанських «заколотників». Підтримка Франції зіграла вирішальну роль. Щойно створені Континентальні військово-морські сили були вкрай слабкі, і присутність французьких кораблів непогано стримувала морську ініціативу британців. Згодом на бік аме-

Маркіз де Лафаетт відбув до Америки на власному кораблі без згоди короля.

риканців стали союзники Франції, Іспанія і Нідерланди. На боці колоністів виступив французький допоміжний корпус під командуванням графа де Рошамбо. Ще до вступу Франції у війну маркіз де Лафаетт став радником генерала Вашингтона. Лафаетта донині шанують у Штатах. І не лише його. Без допомоги Франції американські патріоти навряд чи перемогли б. Щоправда, для Франції результати кампанії виявилися невтішні: борги, пуста скарбниця і... революція.

**ВИ
ЗНАЛИ?**

У 1775-му британський губернатор Вірджинії граф Данмор закликав темношкірих рабів кидати своїх хазяїв і вступати до лав британського війська. Відгукнулися 500 чоловік. З них було сформовано Ефіопський полк.

СПРАВЖНІ КОЛЬОРИ

Переважно британські солдати носили червоні мундири, але не однакові: у різних полках були різні кольори коміра, закотів на рукавах і піл.

БРАВІ ВОЯКИ

*Чим відрізнялась амуніція бійців
Континентальної армії та
британських «лобстерів»*

ОДНА НА ДВОХ

Рушницю *Land Pattern Musket*, відому як *Brown Bess* («Смаглява Бесс»), використовували і регуляри, і континентали. Скорострільність зброї складала 2-3 постріли на хвилину.

ТАКИЙ ОДНОСТРІЙ

Континенталів часто зображують у синій формі, але насправді до 1779-го єдиної форми в них не існувало. Були мундири коричневі, сірі, навіть червоні.

АБИ ЖИВІ

Постачання армії було вкрай мізерне, солдати жили майже надголодь. Делікатесом були сухі коржики з борошна й води.

НА КОНТРОЛЬ

Кремнієві замки, які використовували британці, без поправки заледве витримували шість пострілів. На рушницях патріотів кремій тримався у десять разів довше.

УСЕ ПРИ СОБІ

Солдат-континентал мав при собі мушкет або рушницю, штик, сумку з патронами, мішок із провізією, флягу, якісь особисті речі. Дехто з ополченців мав при собі ще й томагавк.

ЧЕРВОНІ ЙДУТЬ!

На момент початку війни в Північній Америці перебувало 7000 британських піхотинців. У 1778-му контингент британських ВВС у регіоні налічував 50 000.

ВОЙОВНИЧА НАЦІЯ

За деякими підрахунками, у Континентальній армії й ополченні під час війни служило понад 200 000 чоловік. При цьому одне угруповання рідко перевищувало 20 000 осіб.

НЕ ПЕРЕПЛУТАЄШ

Офіцери Континентальної армії носили чорні шкіряні чоботи, а для солдатів були передбачені дешеві м'які чоботи, які можна було вдягти й на ліву, й на праву ногу. І добре, якщо ті чоботи взагалі були.

ВГОРІ: Континентали пробили оборону Йорктауна, зламавши опір двох оборонних редутів.
НИЖЧЕ: Командувач патріотів Натаніель Грін (справа) та британський генерал Чарльз Корнуоліс (зліва).

40 000
лоялістів — американців, що підтримували Британію, виїхали з Нью-Йорка до Канади у День евакуації 25 листопада 1783 року.

5

ДОРОГА НА ЙОРКТАУН

Остання наймасштабніша битва на узбережжі Вірджинії

Керував «Південною стратегією» генерал-лейтенант Чарльз Корнуоліс. Хоч під британські знамена стало не так багато лоялістів, як очікувалося, його військо налічувало понад 10 000 чоловік. Більшість із них утримували Саванну і Чарльстон, а 16 серпня 1780-го вщент розгромили американців у битві під Камденом.

Вашингтон відсторонив від командування генерала Горацио Гейтса і призначив достойного супротивника Корнуолісові — Натаніеля Гріна. Так, нині перемога на боці британців, та Вашингтон знав, як здобувають перемоги: «Ми б'ємося, нас б'ють, ми піднімаємося і знову йдемо в бій. Нам не обов'язково перемагати в битвах, нам треба виграти війну. Перевага на боці того, з ким народ».

Під командуванням Гріна ополченці розбили лоялістів у битві під Кінгз-Маунтін 7 жовтня і повторили успіх на початку 1781-го під Коупенсом, коли купка американських солдатів під командуванням Даніеля Моргана розгромила Британський легіон (колоністів-

лоялістів) під командуванням Банастра Тарлетона — *Кривавого Бена*. Грін по-малу захопив більшу частину Кароліни. Корнуоліс вирішив, що найдоцільніше буде зупинити ворога, відрізавши шляхи постачання, і рушив до Йорктауна, на узбережжя Вірджинії. На його біду, французький флот з Вест-Індії саме входив у Чесапійську затоку. Французи підійшли до берегів Йорктауна і скували Корнуоліса по руках і ногах.

Вашингтон мав намір іти на Нью-Йорк і розраховував на підтримку в цьому французьких союзників. Та плани змінилися. Разом з де Рошамбо вони вирушили на Південь, до Йорктауна, де маркіз де Лафает *притримував* британців. До кінця вересня 1781 року американці та французи спільно взяли Йорктаун у кільце. Відсутність постачання, регулярні обстріли французькою артилерією, зірвана спроба відступу — і вуаля: 19 жовтня Корнуоліс вимушений був здатися у полон, а з ним майже 8000 солдатів. Церемонію капітуляції обставили урочисто. Британський полковий оркестр грав мотив *The World Turned Upside Down* («Світ влаштова-

ний навпаки»). Корнуоліс послався на погане самопочуття і на церемонію відрядив свого помічника — той мав, як годилося за звичаєм, передати шпагу переможцеві. Він спершу простягнув її де Рошамбо, та йому вказали, що зброю має прийняти Вашингтон.

Мирну угоду було офіційно підписано 3 вересня 1783 року, та війна вже припинилась. Американський народ — спільнота, якої донедавна не існувало ані фактично, ані документально, повірив 56 ідеалістам з Філадельфії та здобув свободу і незалежність. А за два століття перетворив свій край на наддержаву. ☉

У 1763-му у Версалі за посередництва французького короля було підписано мирну угоду. 13 колоній визнавалися вільними й незалежними.

ALAMY X2; GETTY X5; BRIDGEMAN IMAGES X1, U.S. NATIONAL ARCHIVES & RECORDS ADMINISTRATION X1

ДЛЯ ДОВІДКИ

Сухий закон — заборона на вироблення й продаж алкоголю, діяв у США з 1920 по 1933 рік. Очікувалося, що закон сприятиме зменшенню кількості злочинів і покращенню моральності. Натомість забезпечення виконання вимог закону потребувало значних зусиль, а попит на алкоголь не знизився. Це спонукало розвиток контрабанди, нелегального виробництва, облаштування прихованих місць споживання і торгівлі алкоголем. Розквітло бутлегерство, і скоро бутлегерів узяли під контроль представники мафії. Період дії сухого закону став зоряним часом гангстерів. Власне, за буквою закону будь-який громадянин, котрий узяв у руки пляшку, ставав злочинцем.

ШЛЯХЕТНА СПРОБА

Про необхідність заборони алкоголю церковні лідери, партійні і громадські діячі й окремі громадяни торочили не перше десятиліття. І уряд зважився: було прийнято 18-ту поправку до Конституції. Почався період Prohibition — «сухого закону».

АНІ КРАПЛІ!

У січні 1920 року уряд США прийняв закон про заборону виробництва, продажу і розповсюдження «отруйних рідин».

НАКАЗАНО ПРИДУШИТИ!

Після прийняття 18-ї поправки і введення в дію акта Волстеда про заборону напоїв із вмістом алкоголю понад 0,5% країною пройшли заходи боротьби з пияцтвом і виробництвом алкогольних напоїв. Для знищення устаткування й посуду для перегонки й броварства задіяли навіть військову техніку.

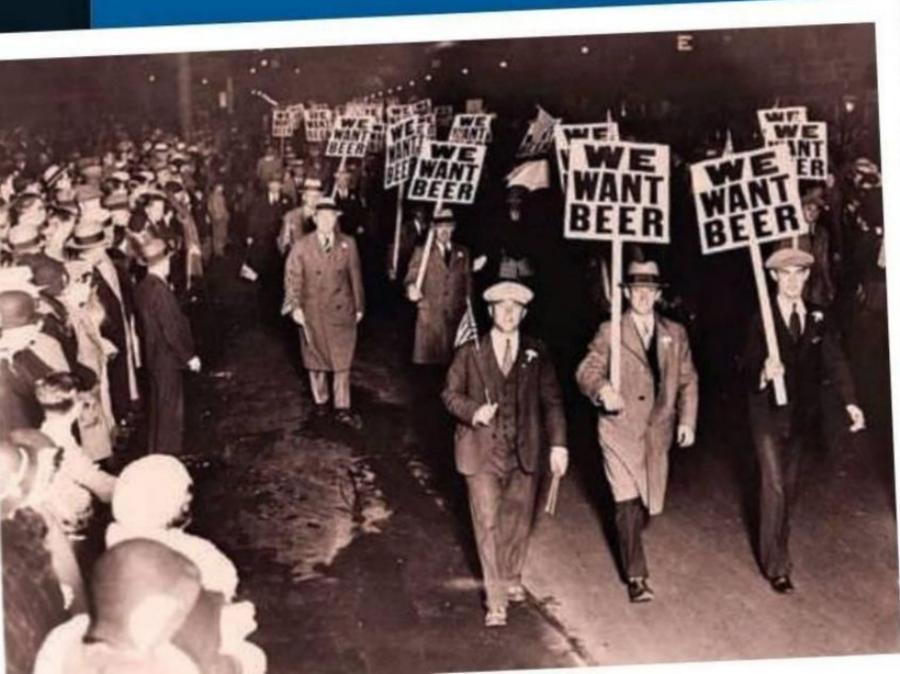

«СУХІ» ПРОТИ «МОКРИХ»

Заклики до цілковитої тверезості лунали з другої половини XIX ст. Чи не найвідомішою поборницею ідеї була радикально налаштована пані з Канзасу Кері Нейшн. Суспільство поділилося на «сухих» і «мокрих» — прибічників і противників заборони.

А КОЛИ ХОЧЕТЬСЯ?

Далеко не всі підтримували закон. Ба більше, мільйони його просто ігнорували, хоча ризик опинитися за ґратами був цілком реальний. До 1930-го народ втратив терпіння. Люди вийшли на марш під гаслом «Хочемо пива!». Це спонукало уряд ратифікувати 20-ту поправку і покласти край осоружному закону.

УСЕ НА КРАЩЕ!

Невдовзі стало очевидним, що Prohibition провалився: попри очікування він лише сприяв розквіту зловживань та злочинів. Однак лишався чималий прошарок тих, хто гаряче підтримував курс на тверезість. Найпалкішими прихильницями великої заборони були членкині Антисалунної ліги та Жіночого християнського союзу «За поміркованість».

МІЛЬЙОНИ ГАЛОНІВ СПИРТОВМІСНИХ НАПОЇВ БУЛО ВИЛИТО

ПІД КОНТРОЛЕМ

На початку для контролю за виконанням норм закону було підготовано 1520 інспекторів. Цього вочевидь бракувало: алкоголь рікою плив через кордони з Канадою і Мексикою, надходив з Карибських островів, а поліція й федерали не надто переймалися нововведенням, а то й покривали контрабандистів.

ОБЕРЕЖНО, САМОГОННИКИ!

В часи сухого закону дістати щось, щоб промочити горло, було хоч складно, але можливо. Приміром, можна було вигнати горілку власноруч, у домашніх умовах, а можна було придбати оковиту в тих, хто вийшов уже на більші обсяги «виробництва» — звісно, підпільного й кустарного. Біда лишень у тім, що вигнати самогон теж треба уміти, і дотримання правил дистиляції важить не так і мало. Погано відфільтровані напої містили купу домішок і нерідко призводили не лише до сильних отруєнь, а й до летальних випадків.

НАЛИЙ МЕНІ, ЯКЩО ЗМОЖЕШ!

В кожному місті й містечку була адреса, яку знали обрані, куди зазвсідники сходилися, як шпигуни на конспіративну квартиру. Там наливали. Звалися такі заклади *speakeasy* (англ. *speak easy* — «говорити стиха»). Звісно, могла налетіти поліція, та хто не ризикує, той не п'є! Тільки в Чикаго інспектори виявили близько 10 тис. закладів нелегальної торгівлі алкоголем, у Детройті — 15 тис., у Нью-Йорку — від 30 до 100 тис.

**НЕВИМУШЕНА
АТМОСФЕРА
СПРИЯЛА
РОЗКВІТУ
ДЖАЗУ**

БУТЛЕГЕРСТВО

Багато хто озолотився на торгівлі алкоголем під час дії сухого закону.

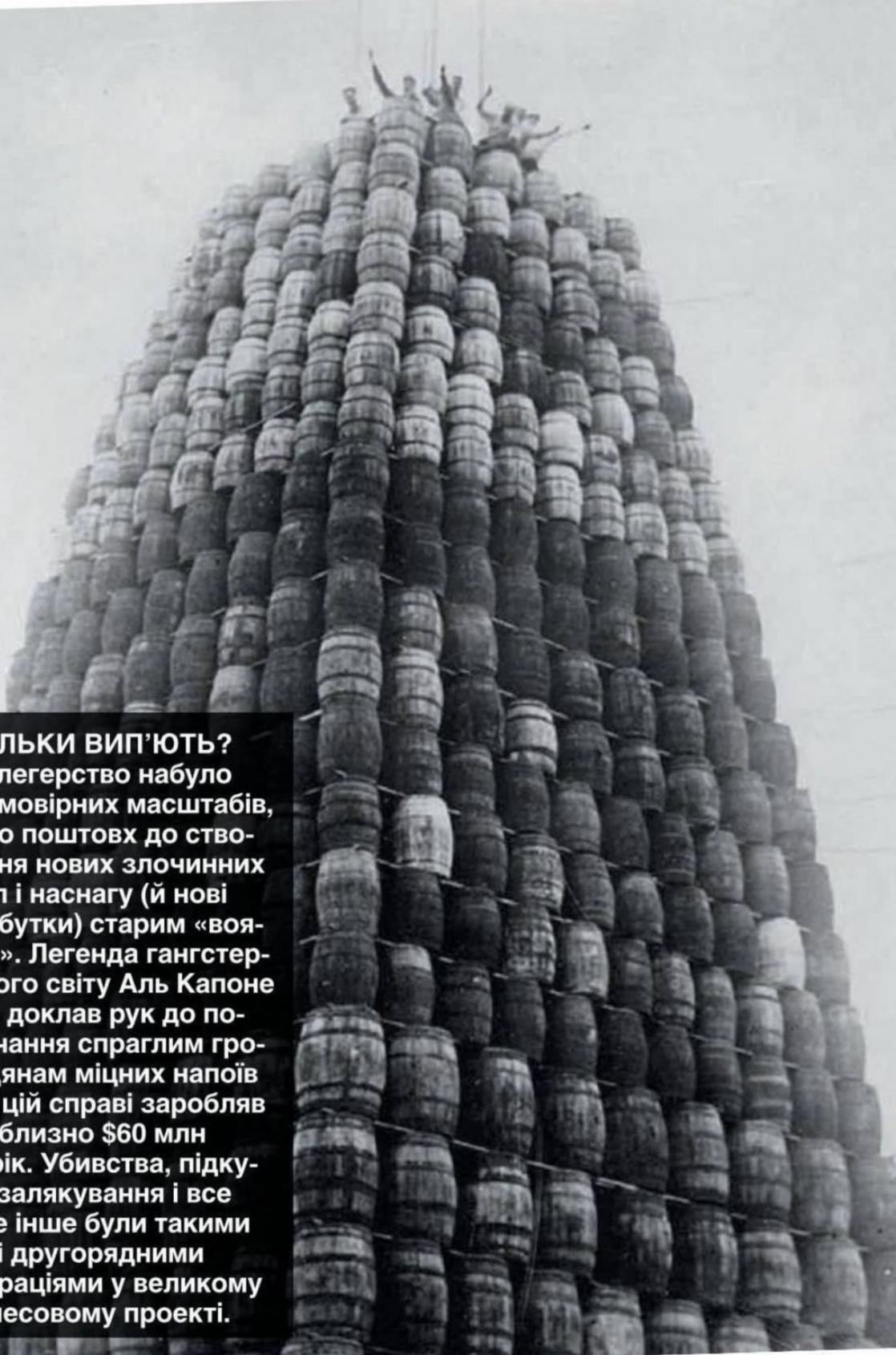

ПРИВЕЗИ ТИ МЕНІ... ПЛЯШЕЧКУ
Спочатку бутлегери вдалися до послуг контрабандистів. Ті працювали і групами, й поодинці. Одинокі найчастіше ховали пляшки під одягом, як на фото.

ПЛАТИ НЕ ПЛАТИ...
Більшість поліцейських та інспекторів закривали очі на витівки бутлегерів (звісно, за гроші). Та інколи з'являвся такий собі чесний хлопець... На фото: авто, що везло дорогоцінні пляшки, зазнало аварії через поліцейське переслідування (1921).

СКІЛЬКИ ВИП'ЮТЬ?
Бутлегерство набуло неймовірних масштабів, дало поштовх до створення нових злочинних груп і наснагу (й нові прибутки) старим «воякам». Легенда гангстерського світу Аль Капоне теж доклав рук до постачання спраглим громадянам міцних напоїв і на цій справі заробляв приблизно \$60 млн на рік. Убивства, підкупи, залякування і все таке інше були такими собі другорядними операціями у великому бізнесовому проєкті.

ТЕСТ НА КМІТЛИВІСТЬ
До яких лишень хитрощів не вдавався народ, щоб приховати свої запаси тонізуючої рідини! Книги-фляги, як на фото, були далеко не найцікавішим винаходом. Та от в чім штука: пити алкоголь закон прямо не забороняв, протиправними були виробництво, продаж і перевезення.

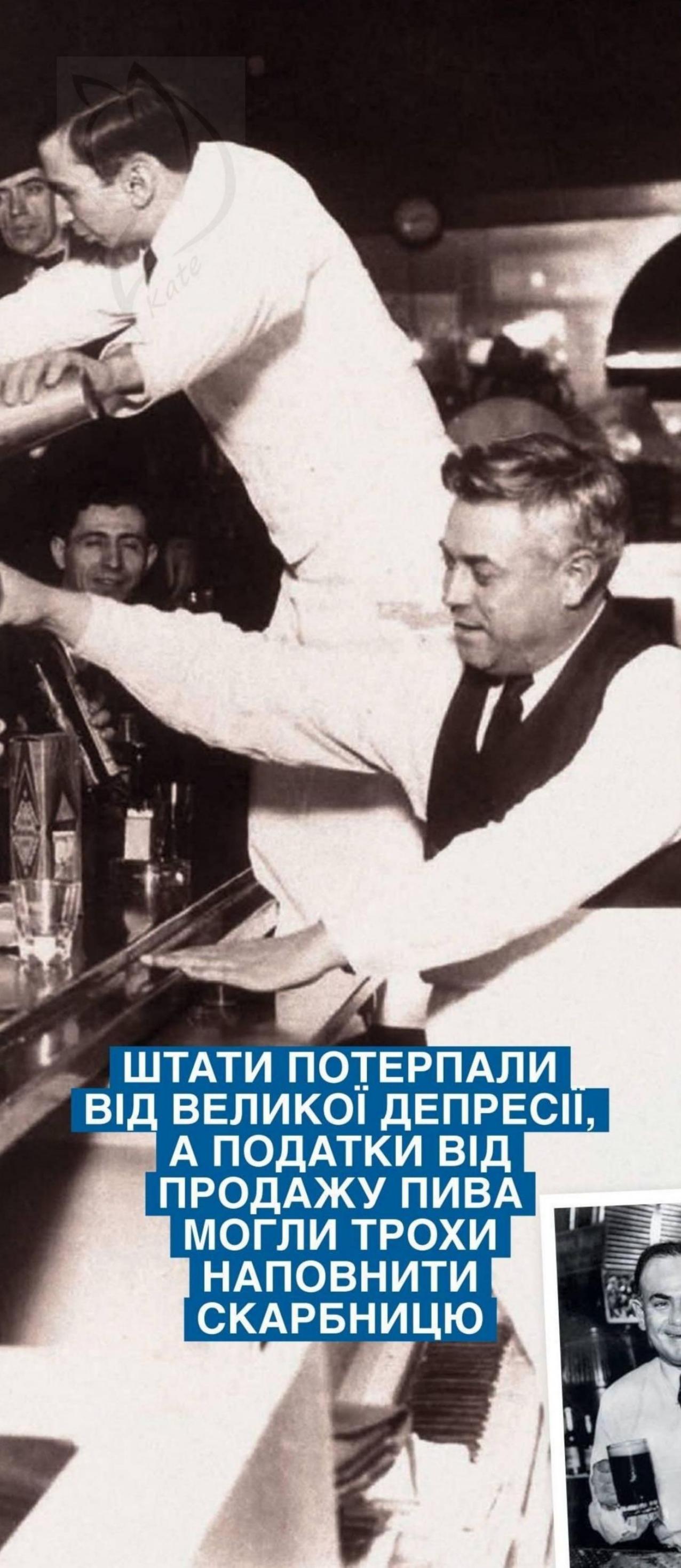

П'ЯНИЙ РЕЙС
...І це вам не п'ятка на борту, а ділова термінологія! Так називали доставку алкоголю морем. НА ФОТО: поліцейські виявили у матроській каюті понад 200 пляшок спиртного.

УСІМ ПИВА!
Франклін Рузвельт, коли став президенти у 1932-му, вніс поправку до закону Волстеда, що дозволяв продаж пива. І при цьому зазначив: «Гадаю, що для пива саме час». За чортову дюжину років (майже рівно 13, день у день) народ до біса натерпівся. Треба було негайно відсвяткувати. От хоч би так, як на фото з чиказького бару Sloppy Joe's.

GETTY X4, REX/SHUTTERSTOCK X2, MAGNUM PHOTOS X1

ТАКЕ ПОХМІЛЛЯ

5 грудня 1933 року було ратифіковано 21-шу поправку, якою припинялася дія сухого закону.

ДОЧЕКАЛИСЯ!

Виїзд першої після зняття Prohibition вантажівки з пивом з нью-йоркської броварні Jacob Rupperts. Власне, після обвалу на Волл-стріт у 1929-му грошей на випивку народ мав небагато. Але ж приємно визнавати, що, як треба, можеш вільно випити.

Є ЗА ЩО ВИПИТИ!

Разом із народом мав привід випити і уряд, і податкові служби США: 13 років сухого закону коштували \$300 млн на посилення служб громадського порядку та \$11 млн недоотриманих податків.

**ШТАТИ ПОТЕРПАЛИ
ВІД ВЕЛИКОЇ ДЕПРЕСІЇ,
А ПОДАТКИ ВІД
ПРОДАЖУ ПИВА
МОГЛИ ТРОХИ
НАПОВНИТИ
СКАРБНИЦЮ**

БАСТА!

«Шляхетній спробі», як іще називають американський закон, нарешті поклали край. Уряд визнав, що обрані методи недієві й навіть шкідливі. Буде усім наука! А Штатам — єдиний за всю історію існування досвід відкликання конституційної поправки.

ЖІНКА, ЯКА ПОЛЮВАЛА НА ДИНОЗАВРІВ

Перше ніж до справи взялася вона, Мері Енінг, про подібне ніхто і не мріяв: знайти такі скам'янілі дива!.. Як аматорка без університетської освіти стала експертом у палеонтології? Спробувала розібратися **Ребека Рагг Сайкс**.

Може, то був знак долі? Може, в такий жорстокий спосіб сили природи показали, що вона обрана? Втім, того дня у містечку Лайм-Ріджис просто раділи, що принаймні маля лишилося живе. А починався день цілком спокійно. За півторарічною Мері попросили наглянути юну сусідку, а та разом з подругачами й малою пішла подивитися кінну виставу заїжджого цирку. Несподівано налетіла злива, й дівчата сховалися під розлогим в'язом. Мить — і в пишне гілля вдарила блискавка. Троє дівчат під деревом загинули, а маля лишилося живе. Диво!

У житті Мері див траплялося чимало. Хай життя її було коротким (вона прожила тільки 47 років), та зробити вона встигла чимало. В часи, коли наукова спільнота ставилася до жінок у найкращому випадку поблажливо, вона добилася визнання, стала однією з найавторитетніших у своїй галузі. Її відкриття вражали, її методи дослідження *фосилій* — скам'янілих решток, її глибоке розуміння предмету викликали подив і зачудування. Свої перші відкриття вона зробила ще до того, як динозавра — істоту, що жила на Землі мільйони років тому, було вперше названо *динозавром*.

Мері Енінг з'явилася на світ у 1799 році у бідній родині *дисентерів* — послідовників однієї з течій протестантства, яка понад усе заохочувала своїх вірян до поглиблення знань і здобуття освіти. Начебто на вивчення старовини її надихнула надрукована у журналі проповідь пастора їхньої церкви, де він наголошував на необхідності вивчати нову науку геологію. Проте й домашнє виховання було відповідне. Батько Мері Річард Енінг, тесляр, щоб заробити зайву копійку для родини, розшукував по прибережних скелях скам'янілості і продавав їх туристам.

Слід зауважити, скелі поблизу Лайм-Реджиса зберегли справжні скарби — скам'янілі рештки юрського періоду, «кісточки», яким було понад 200 мільйонів

років. Дитиною Мері часто допомагала батькові відшукувати, розкопувати, очищувати і продавати ці природні дивовижі. Звісно, щось батько міг їй пояснити, та ті пояснення були здебільшого прикладні, а от самі знахідки захоплювали уяву, причаровували. Там було усе — від вигадливих мушель та дрібних кісточок древніх ссавців до кремезних костомат праісторичних створінь.

Розшук *фосилій* по скелях був справою прибутковою, але дуже ризикованою, будь-якої миті можна було стати на «живий» камінь, послизнутися, злетіти з висоти, провалитися в якусь незнану пустоту, опинитися під зсувом... Батько постійно застерігав її, наставляв бути обережною. Мері довелося не раз пригадати його слова. Якось, захоплена розкопкою чергової цікавинки, вона мало не загинула під зсувом. Неймовірними зусиллями вона таки вибралася на поверхню, а от її улюбленець і вірний компаньйон пес Трей загинув.

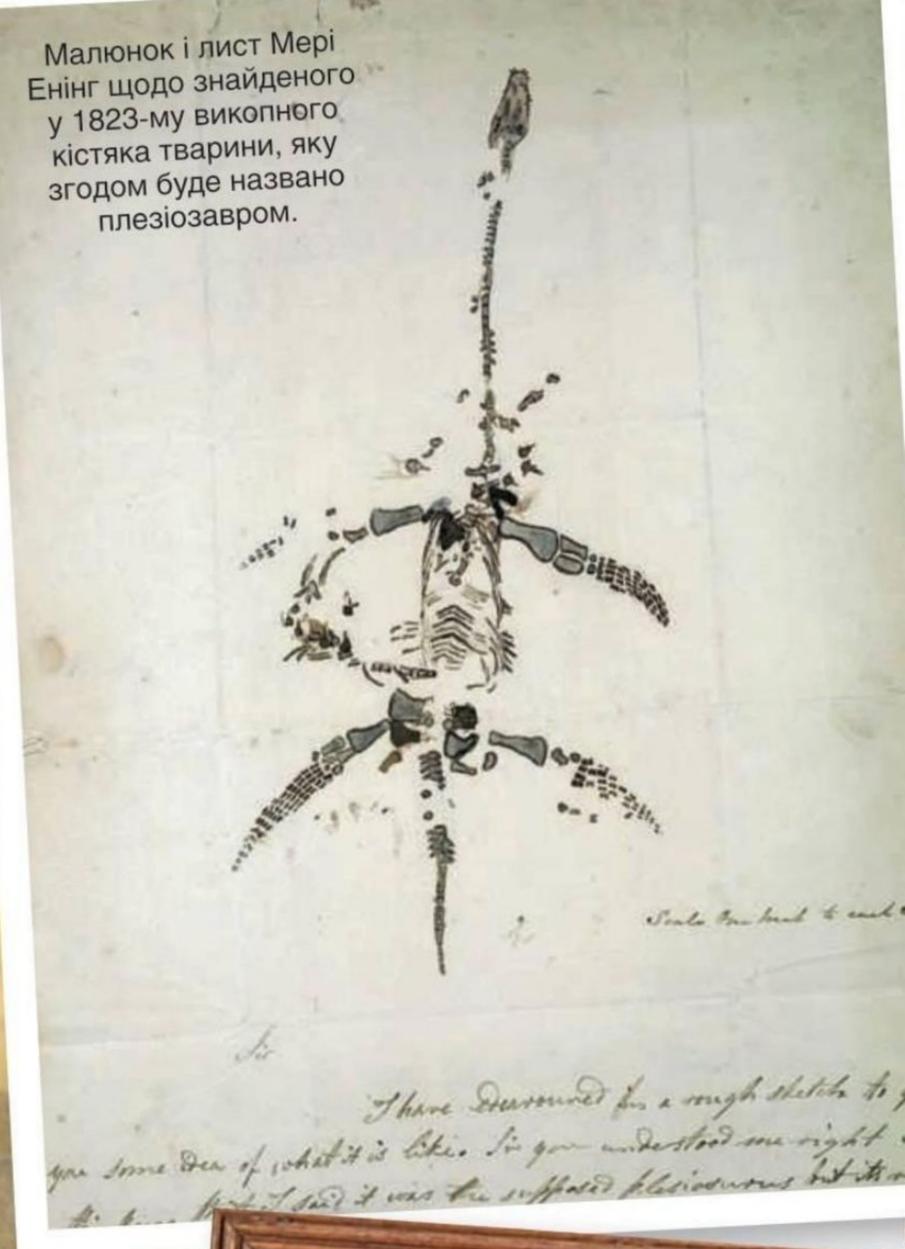
ДИТЯЧІ ЗАБАВКИ

У 1810-му помер від туберкульозу батько родини, і місис Енінг з двома дітьми — дванадцятирічною Мері й п'ятнадцятирічним Джозефом, лишилася без засобів до існування. Для здобуття будь-якої професії потрібен був час, але доти ж не голодувати!.. Тут і нагодилася справа, до якої дітей привчив батько — розшук скам'янілостей. Щоправда, та справа і звела його в могилу — туберкульоз був наслідком ускладнень після невдалого падіння зі скель...

За рік юним шукачам дивовиж неймовірно пощастило: Джозеф знайшов великий скам'янілий скелет. Спершу діти вирішили, що то якийсь древній крокодил. Належним чином розкопати усі рештки хлопець не мав часу, а мала Мері цілком могла присвятити справі стільки часу, скільки знадобиться. Вона порпалася кілька місяців, робила усе надзвичайно ретельно й старанно — і ось воно: велетенський, понад п'ять метрів завдовжки

На парадному портреті Мері Енінг зображено у звичному дамському вбранні по моді її часу, у гарненькому капелюшку, з плетеним дорожнім кошиком для знахідок... Навряд чи вона вбиралася саме так, ідучи на скелі. А от геологічний молоток і вірний пес Трей завжди були при ній.

Малюнок і лист Мері Енінг щодо знайденого у 1823-му викопного кістяка тварини, яку згодом буде названо плезіозавром.

чудово збережений скелет іхтіозавра — дельфіноподібної морської рептилії. Знахідка надзвичайно зацікавила музейників і колекціонерів і принесла родині непогані гроші.

Та схоже, відтепер гроші вже важили для Мері значно менше, ніж науковий інтерес. Вона крок за кроком обстежувала узбережжя, що тягнеться від Дорсетшира до Східного Девоншира, те саме, яке нині називають Юрським. Взимку 1823-го вона знайшла практично повний скелет плезіозавра — довгошийого морського дракона з двома парами довгих плавців. Ця знахідка принесла їй славу, її заслуги визнав відомий французький натураліст Жорж Кюв'є, засновник порівняльної анатомії й палеонтології.

Попри такий успіх, міс Енінг усвідомлювала, що для належної роботи в обраній царині їй катастрофічно бракує знань. Книги, наукові статті, доступні лекції — усе це вона всотувала, як губка, проте далеко не на усі питання знаходила відповіді. А відповіді ж мали бути, вона відчувала! Вона узялася за вивчення анатомії живих істот, годинами копирсалася у нутрощах піддослідних тварин, розбирала їх по кісточках, по хрящиках: вона була переконана, що це дозволить їй краще розуміти природу, рід, характер

ВГОРІ: Мері Енінг належать без перебільшення видатні відкриття у палеонтології. У тілі іхтіозавра помітні залишки риб.

ВНИЗУ: Замальовка черепа іхтіозавра — істоти, яку Мері розкопала у 1812 році.

загадкових істот, яких вона знаходила. У цьому вона аж ніяк не помилялася. Озброєна новими знаннями, вона відкрила кілька нових видів тварин, знайшла перші масивні рештки птерозавра — першого хребетного, котре в процесі еволюції навчилося

ALAMY X4, NATIONAL PORTRAIT GALLERY X1, OXFORD UNIVERSITY MUSEUM OF NATURAL HISTORY X1

Юрське узбережжя тягнеться на 95 миль від Дорсетшира до Східного Девоншира.

НАУКОВЕ СЕСТРИНСТВО

Мері Енінг — не єдина й не поодиноким постать у царині геології й палеонтології свого часу. Не менш примітною була її подруга й колежанка Елізабет Філпот. Набагато старшою за них обох була Етельдред Бенет: Енінг ще лишень налагоджувала свою справу, коли Бенет, уже шанованим фахівцем, публікувалася у наукових виданнях і мала почесну нагороду від російського царя Миколи I.

Шарлота Мерчісон, дружина визначного британського геолога Родеріка Мерчісона, під керівництвом Енінг засвоїла основи палеонтології та геології і згодом неабияк поглибила знання. Мерчіسونи не раз виїздили в геологічні експедиції Європою з колегами — родиною Лайел. Також Шарлота була знайома з Вільямом Баклендом та його дружиною Мері Морленд. Саме з малюнків Морленд, зроблених за ескізами Енінг, Жорж Кюв'є ідентифікував скелет плезіозавра у 1823-му і поклав край розмовам про те, що це підробка. Підтримка Кюв'є допомогла утвердити репутацію Енінг в наукових колах.

Шарлота Мерчісон переконала чоловіка після виходу у відставку з військової служби взятися за вивчення геології.

Дванадцятирічна Мері розкопала найбільшого з доти відомих іхтіозавра

літати, виявила у рештках *белемнітів* — викопних головоногих, скам'янілі чорнильні мішки, точнісінько такі, як у головоногих сучасних. Саме її спостереження зіграли вирішальну роль у визначенні природи дивних каменів, які нерідко знаходили шукачі фосилій: вона припустила, що це *копроліти* — скам'янілі екскременти тварин, і виявилася права. Це дозволило науковцям дослідити раціон викопних істот і таким чином більше дізнатися про їхнє життя.

Інтереси й навички Мері не обмежувалися полюванням

на скам'янілості. Вона добре зналася на геології, а ще непогано освоїла торгівлю і в 27 років відкрила власну справу — невелику крамницю скам'янілостей і геологічних цікавинок. Називалася вона *Fossil Depot*. Центральне вікно крамниці було облаштоване як велика грамотно оформлена вітрина: тут експонувалося те, що вабило око і пересічного туриста, й науковця. Одним з її знаменитих покупців став король Саксонії, вона продала йому рештки іхтіозавра.

Комерційні справи ішли цілком успішно, але що це важило

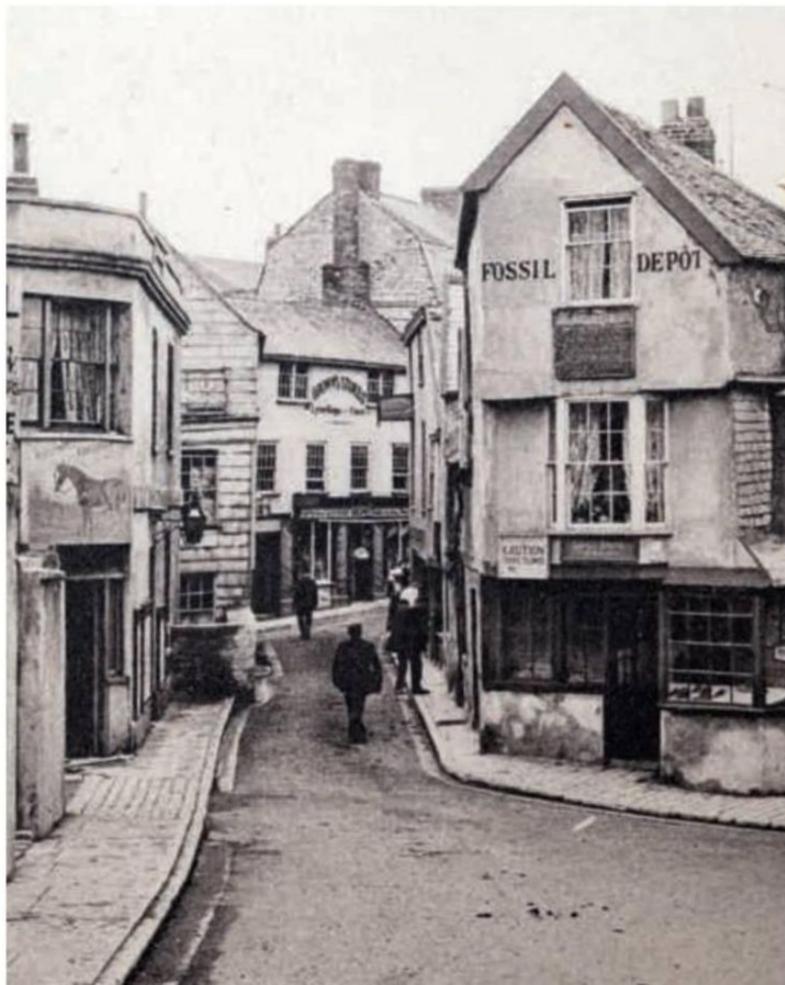
ЖІНОЧИЙ СВІТ

Мері Енінг не стало в 1847-му, до того, як рух за соціальну рівність жінок і чоловіків набрав обертів і приніс бодай якісь плоди. В Англії першу феміністську організацію *The Society for Promoting Employment of Women* — Товариство сприяння зайнятості жінок, було створено лише в 1859-му, а до того часу вважалося, що жінці досить мати лише початкову освіту. Звісно, маючи засоби до існування могла щось вивчати, щось досліджувати, але хіба для власного задоволення. Проте дружини багатьох науковців були для своїх чоловіків далеко не прислугою, багато хто з них виконував роль асистентів, а нерідко ставав й співавтором.

Мету увійти у світову наукову спільноту жіноцтво поставило собі в 1830-х. Мері Сомервіль, геніальна математикиня, поліматеса, товаришувала з видатним британським геологом Чарльзом Лайелем. Сомервіль разом з подругою й колежанкою Енінг Шарлотою Мерчісон вмовили його допустити жінок на свої лекції. За кілька років Мері Сомервіль не стало. Незабаром молода діва панна Катрін Рейзін заснувала інтелектуальний клуб її імені. У 1875 році Рейзін стала першою жінкою, котра вивчала геологію в університеті, а в 1884-му отримала ступінь бакалавра з геології та зоології.

Магазин Мері Енінг Fossil Depot у Лайм-Реджисі, 1895

одиначкою. В неї були і друзі, й послідовники, і вірні колежанки, так само, як і вона, захоплені вивченням викопної старовини.

В Музеї природознавства Оксфордського університету зберігається лист Мері Енінг до Елізабет Філпот — її вірної подруги і в житті, й в науці, котра так само, як і вона сама, зналася на пошуку фосилій, палеонтології, геології, та ще й була непоганою художницею. Хоча Філпот і належала до трохи вищого, середнього класу і не мала потреби торгувати знахідками, у них з Енінг було багато спільного: обидві були незаміжні, обидві цікавилися прадавньою історією природи, обидві готові були усе життя присвятити науці, що робила лишень перші кроки. Міс Філпот переїхала до Лайм-Реджиса, щоб працювати разом з *любою Мері*.

Вони доповнювали одна одну. Енінг, досліджуючи рештки белемнітів з їхніми чорнильними мішками, докладно розповіла про свою знахідку подрузі. Та з одного зі знайдених чорнильних мішків

Узявши за основу спостереження й висновки Мері Енінг, Вільям Бакленд увів в обіг термін *копроліти* для позначення скам'янілих екскрементів тварин.

приготувала кольоровий пігмент — фарбу, і нею виконала ескіз скелета іхтіозавра. Цей спільний науково-мистецький витвір вони надіслали... Ні, не провідному палеонтологу Вільяму Бакленду, з яким переписувалися регулярно, а його дружині Мері Морленд: до заміжжя вона теж займалася пошуком фосилій, а ще зробила низку ілюстрацій для Кюв'є, котрий

У рідному Лайм-Реджисі Мері Енінг вважали дивачкою, але поважали

високо цінував її непересічний талант ілюстратора наукової літератури.

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА

У 1842-му для Геологічного товариства невідомий художник написав портрет Мері Енінг. З того полотна у 1847–1850 роках Бенджамін Джон Меріфілд зробив копію, яка тривалий час зберігалася в родині брата Мері Джозефа; нині ця робота перебуває у Музеї природознавства в Лондоні. Та з парадного портрета не зробиш багато висновків. Мері Енінг, справжня, жива, для сучасних дослідників лишається загадкою. У єдиному описі, що зберігся,

у порівнянні зі зневагою наукового товариства! О ні, її не принижували, не ігнорували, її просто намагалися не помічати й не відзначати, якщо тільки таке було можливо. Приміром, у статті, де йшлося про знайдене нею в 1823 році плезіозавра, про неї саму не сказано було ані слова, говорилося лишень, що викопну істоту «було знайдено на Лаймі». Жорж Кюв'є, людина шанована, фахівець, авторитет у своїй галузі, визнавав її, але й він не кликав її до співпраці. Науковці схвально приймали її знахідки, до її висновків дослухалися, на її думку посилалися, але щоб офіційно допустити її у свої лави...

СКАЖИ, ХТО ТВІЙ ДРУГ

У своєму захопленні, в наукових шуканнях Мері не була

ВГОРІ: Акварель Генрі де ла Беша. Мері Енінг на розкопках.

СПРАВА: Акварель де ля Беша *Duria Antiquior* — «Дорсет у найдревніші часи». На малюнку зображено іхтіозавра, плезіозавра, птерозавра — усіх тих монстрів, до дослідження яких доклала рук Мері Енінг. Гонорар, отриманий за цю роботу, де ла Беш передав їй: у той період вона, змучена смертельною хворобою, дуже потребувала і дружньої підтримки, і матеріальної допомоги.

невідомий натураліст, котрому, як сам він зауважує, «пощастило бачити принцесу палеонтології», більше звертає увагу на її характер, енергію, завзятість, наполегливість, ще зазначає, що обличчя й руки в неї засмагли.

Є ще ескіз її друга, геолога Генрі де ла Беша, та й він до образу легендарної Мері додає небагато. На ньому не видно її обличчя, лише постать — зріла жінка у картатій спідниці й темному короткому плащі, у чоловічому капелюсі вивчає щось у себе під ногами, ось-ось застосує геологічний молоток, який тримає в руках. Чи була вона красунею — хто знає. За спогадами того самого натураліста, щось в ній було чоловікоподібне, у спілкуванні вона була різка, а інколи й грубувата. «Світ зазвичай був до мене недобрый, тому я людям довіряю мало», — говорила вона.

Уява вже змальовує сувору відлюдькувату тітоньку, котра понад усе цінує свої скам'янілі кістки й кістяки і знатися ні з ким не бажає. Але такий опис точно не пасує Мері Енінг. Вона була і доброю, й ніжною та чуйною, й щирсердною, уміла тонко й мило жартувати, бути мудрою терплячою наставницею; до останніх днів вона вірила в бога, але як науковець сприйняла й теорію еволюції.

Зберігся зошит з її нотатками — записані від руки молитви, вірші, цитати... Одну з фраз вона виписала з листів англійської поетеси Анни Сьюард: «Лише власний статок дає право жінці дивитися на світ сміливо, без страждань, без страху осуду. Та навіть при цьому знайдуться гострі стріли, що можуть її поранити».

ЛЕГЕНДА МЕРІ

Мері Енінг померла у 47 років через рак грудей. Чи прагнула вона визнання? Так, але не отримала його за життя уповні. От якби вона народилася в іншому середовищі... Але тоді вона, швидше за все, ніколи б не розкрила свій талант палеонтолога-пошуковця. Втім, і на цілковиту зневагу сучасників вона не мала підстав скаржитися. Кажуть, її любили й поважали настільки, що після її смерті потік приїжджих у Лайм-Реджис скоротився ледь не втричі! Проте в науці найкраще визнання для ученого — названі його іменем відкриття. За життя Енінг такої честі не дочекалася. По-справжньому їй було вшановано лише в 2015-му, коли одного з величних доісторичних монстрів, якого вона власноруч розшукала й повернула світові, було названо *Ichthyosaurus anningae* — іхтіозавр Енінг.

ВИЗНАННЯ ПРИХОДИТЬ

Кажуть, англійська скоромовка *She sells seashells by the sea shore* («Вона продає мушлі на березі моря») вигадана про Мері Енінг, і в ній не стільки жарту, скільки сарказму: справді, який сенс продавати мушлі на березі моря, дурниці ж! Багато хто вважав, що жодної заслуги Мері Енінг у відкриттях викопних істот немає — мовляв, просто пощастило. Та слід узяти до уваги надзвичайну спостережливість дослідниці, її наполегливість, колосальний обсяг знань, яким вона вражала усіх, кому доводилося з нею спілкуватися.

Розкопані нею плезіозавр та «летючий дракон» птерозавр нині зберігаються у Музеї природознавства у Лондоні і досі викликають інтерес дослідників. А в її рідному містечку Лайм-Реджисі живе її юна послідовниця Дейзі Моріс: у п'ятирічному віці ця дівчинка розкопала кістяк птерозавра. Нині її знахідка, названа *Vectidraco daisymorrisae*, зберігається у музеї Лайм-Реджиса, у його новому крилі, де зібрано усі експонати, присвячені Мері Енінг.

НА ГОЛОВНІЙ: Нове крило краєзнавчого музею у Лайм-Реджисі.
СПРАВА: Юна Дейзі Моріс з Лайм-Реджиса.

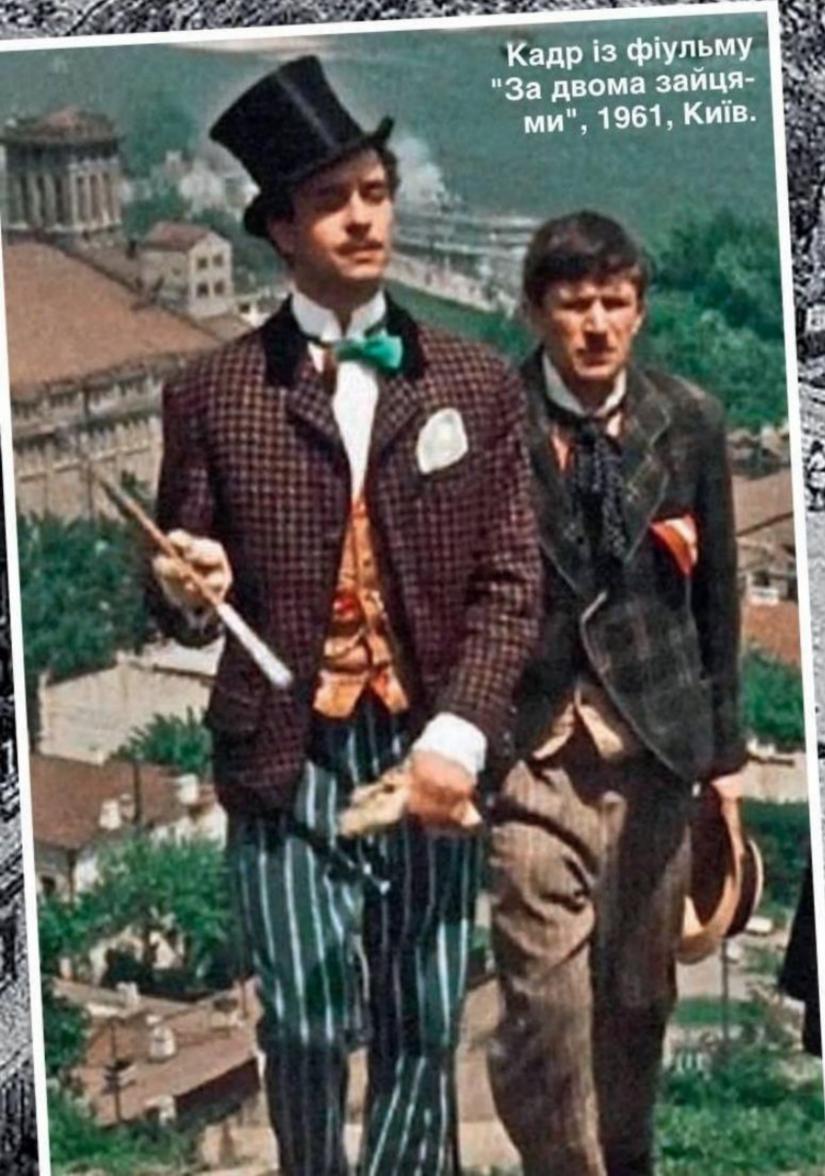

МІСЬКІ ЕТЮДИ
СТАРА-СТАРА
ВОЗДВИЖЕНКА

Воздвиженка Кожум'яки Гончарі

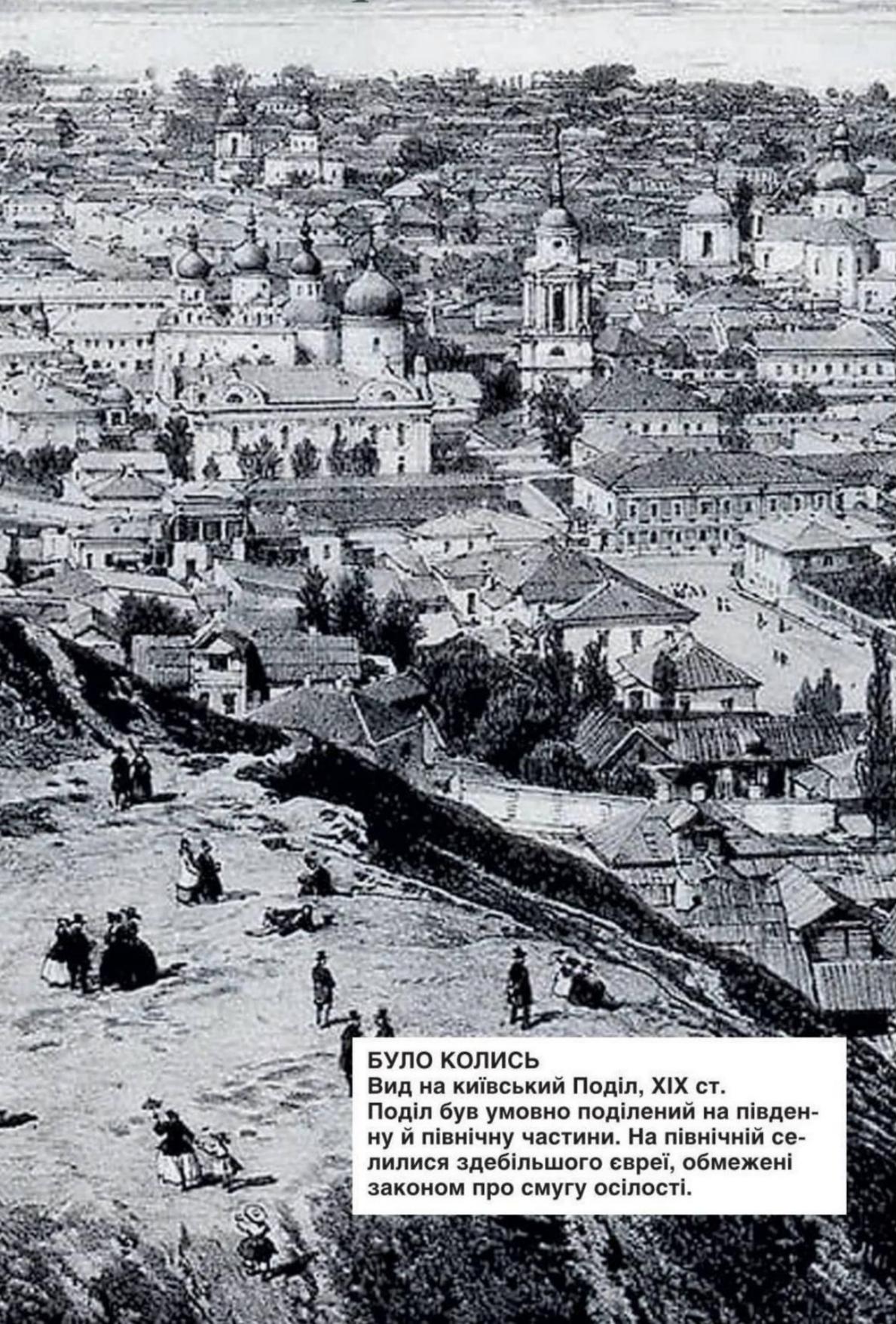

Кадр із фільму
"За двома зайцями", 1961, Київ.

«Банжур, кожум'яцькіє аристократи!» — кидає подільським мешканцям красунчик-аферист Свирид Петрович Голохвостий із п'єси Михайла Старицького. Ми сміємося, вловлюючи у його зросійщеному «аристократи» іронію, хай і не до кінця її розуміючи.

Текст: Андрій Костюченко.

БУЛО КОЛИСЬ
Вид на київський Поділ, ХІХ ст. Поділ був умовно поділений на південну й північну частини. На північній селилися здебільшого євреї, обмежені законом про смугу осілості.

Ав середині ХХ століття з фразою з відомого кінофільму ще все було ясно. Ще пам'яталося, що таке район Гончарі-Кожум'яки, і ті, хто старший, знали, що кого-кого, а аристократів там зроду не бачили. Сірки — були, Голохвості — траплялися, ремісники, робітний люд, голота — були... Але аристократи... Ні, не навідувалися вони на Воздвиженку без крайньої потреби.

У давнину поміж трьома київськими горами — Старокиївською, Замковою та Дитинкою — звивалися вулички-яри, вони впродовж багатьох століть берегли пам'ять про подільських ремісників — гончарів, кожум'як, дігтярів. Тутешні круті пагорби колись рясно вкривали чагарники, з високих трав, що стелилися під розлогими деревами, виглядали головки конвалій, медуниці, зірчатки, барвінку, фіалок...

Нічогісінько не лишилося від тієї Воздвиженської, колись мальовничої своєрідної вулиці зі старою бруківкою. Бруківка і зараз є, але вже новенька, без присмаку старовини. Доводиться вмикати уяву...

ЛЕГЕНДИ...

Воздвиженська — вулиця-яр, головна місцева «магістраль», плавно огинаючи Замкову гору, в'ється поміж ярами. На шляху своєму вона з'єднувалася з вулицею Гончарною, або простіше — з Гончарами. Неподалік від Гончарів лежали Кожум'яки — таке ж, як і Гончарі, старе урочище між двома колись укріпленими частинами Києва, горами Старокиївською та Замковою. І сама Воздвиженка, й урочища були порізані струмками й річечками, великими й малими, помітними й непримітними, поорані ярами й байраками, підземні джерела підмивали схили, часто траплялися зсуви. Один зі струмків, що протікали Воздвиженкою, — Киянка, або Кудрявець, згадується ще в «Слові о полку Ігоревім». Уздовж нього за часів Київської Русі лежав шлях з Подолу до Верхнього міста.

У літературі часто згадується, що «профільне призначення» місцини, а тому і назви урочищ визначили два пов'язані чинники — її ландшафт і рід занять населення. По берегах річок та струмків селилися кожум'яки — майстри з обробки шкіри, яким для роботи потрібно було дуже багато води, а ближче до схилів облаштовувалися гончарі: там було вдосталь потрібного для роботи матеріалу — глини, та й до води недалеко. Десь тут, за легендою, в одному з байраків була й чинбарня Кирила Кожум'яки: жив він, як каже легенда, понад Дніпром і мав другий *підварок* (двір) в урочищі.

...І ФАКТИ

Обживати Гончарі й Кожум'яки кияни й справді почали близько ХІІ ст., не полишали насиджене місце й під час татаро-монгольської навали, й після неї. Але то були, схоже, поодинокі обійстя. Археологічні дослідження урочищ, що проводилися у 1987–1989 та 1992–1993 роках, не виявили значних культурних шарів Х–ХІІІ ст. Житлову забудову знайдено лише на невеликій ділянці, в західній частині долини поблизу Замкової гори. На думку дослідника Андрія Че-

МАКСИМ БЕРЛІНСЬКИЙ (1764–1848) одним з перших узявся за докладне розвідування історії та топографії Києва. Він, син священника з Курської губернії, у 1776–1786 роках навчався в Києво-Могилянській академії. Після навчання в Петербурзькій учительській гімназії повернувся до Києва, викладав у народному училищі географію й історію. У 1833-му був призначений інспектором київської гімназії, з 1834-го став членом правління новоствореного Київського університету. Берлінський до 1811 року, до Великої пожежі, постійно проживав на Подолі. Під впливом колег і наставників з Києво-Могилянської академії він захопився вивченням історії древнього міста і написав низку робіт, фундаментальних як для свого часу. Серед них «Короткий опис Києва», «Історія міста Києва», цикл статей про старожитність Києва. У роботі «Короткий опис Києва» Максим Берлінський висловлював думку, що заселення Подолу почалося не раніше другої половини X ст., і підкреслював надзвичайне значення цього району вже за часів княжіння Ярослава Мудрого.

СПРАВА: Діорама стародавнього Києва у Музеї історії України.

Між трьома горами — Старокиївською, Замковою і Дитинкою (власне, виступом Старокиївської) — за валами міста лежить малозаселене урочище. По дну його біжать доволі широкі струмки.

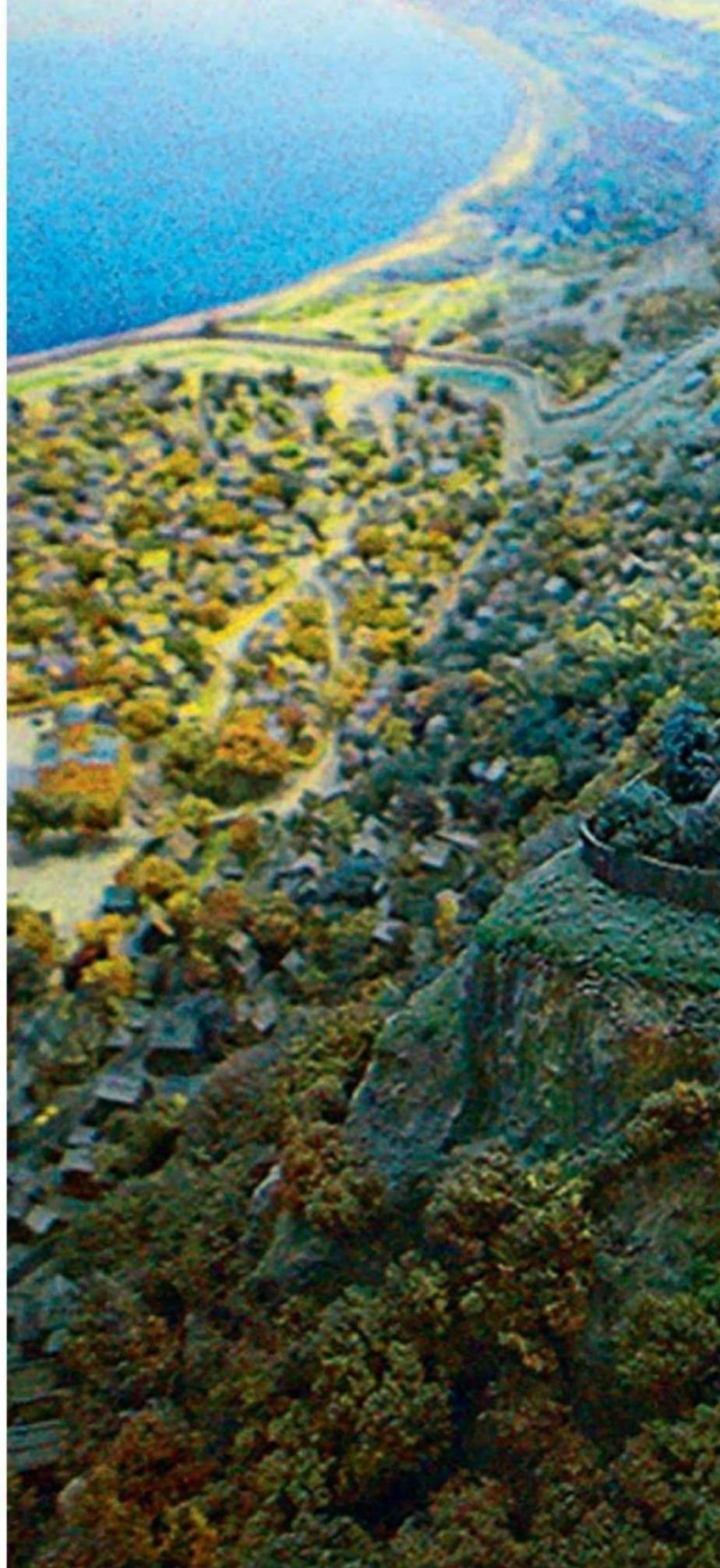
Кановського, територію під Замковою горою, на стику ярів Гончарного і Кожум'яцького, було освоєно й забудовано найпершою. Та чи жили тут гончарі й кожум'яки у ранньому Середньовіччі — питання: поодинокі знахідки не дають стверджувати це однозначно. Під Замковою горою було виявлено залишки садиби другої половини XIII — XIV ст., котра, як припускають археологи, належала купцеві, котрий мав зв'язки з Візантією або Близьким Сходом. Про це свідчать знахідки — кераміка із жовто-зеленою й темно-зеленою поливою, вістря стріли, цвяхи, фрагмент мідного браслета, сельджуцькі монети.

Активне заселення урочищ почалося у XVI–XVII ст. Тоді ж закрипилися за поселеннями назви: Кожум'яки «офіційно», у писемних джерелах, стали Кожум'яцькою слободою з XVII ст., Горчарі — Гончарами на початку XVIII ст.

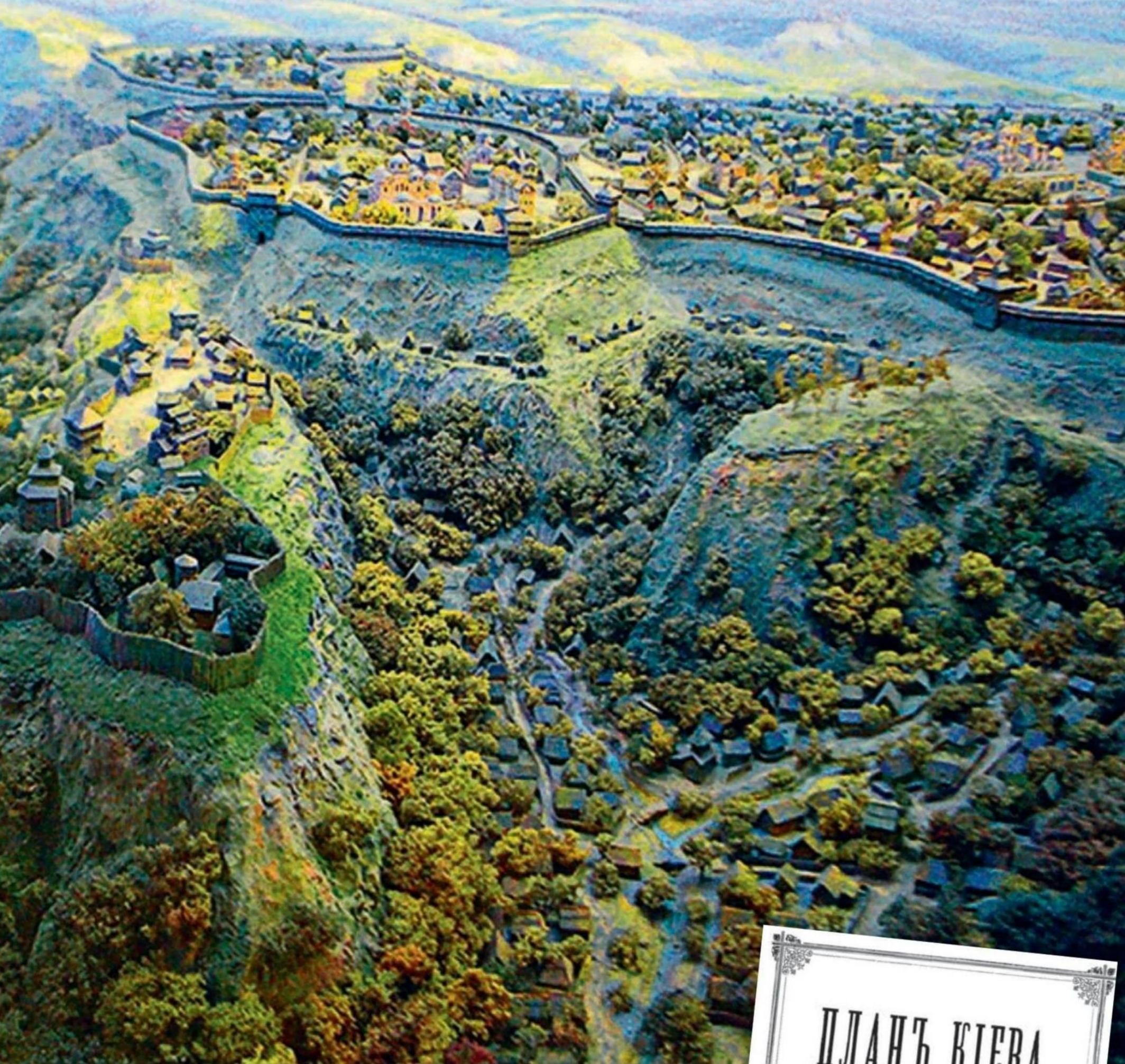
Те, що на Кожум'яках стояли кожум'яцькі підварки, видно й на плані Ушакова 1695 року. Впадає в око, що церкви на плані 1695 року в старому урочищі не показано. Як так: двори є, а церкви немає? А просто: виходить, постійно тут городяни не проживали. От на Гончарах — інша справа: там, як свідчить історик Максим Берлінський, у 1774-му стояли дві дерев'яні церкви, тож можна припустити, що й люду там проживало більше. Наскільки успішно просувалися справи на Гончарах і Кожум'яках, показують археологічні дослідження. Під час розкопок у районі Гончарів виявлено близько 30 гончарних горен, склади з готовими виробами, рештки будинків, побутові предмети.

НОВА ЗАБУДОВА

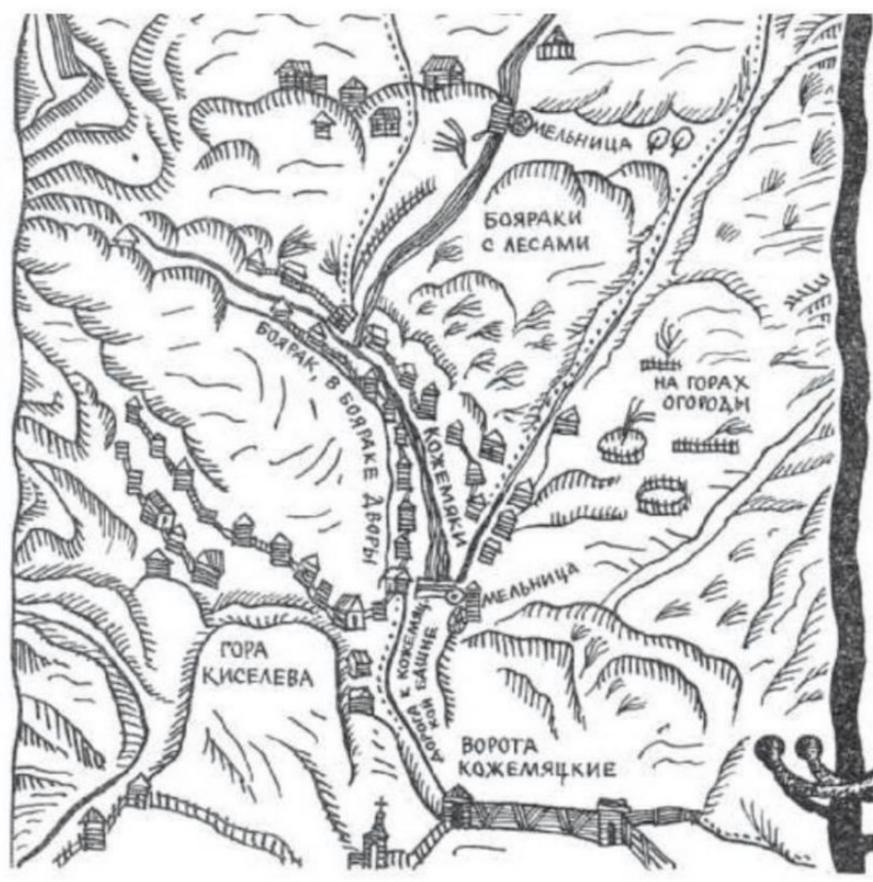
Кардинальні зміни в житті Києва почалися у XIX ст. Торкнулися вони й урочищ Гончарі та Кожум'яки.

Благенькі дерев'яні споруди поступово й неохоче поступалися місцем новішим, міцнішим будинкам. Але у 1811 році на Подолі сталася грандіозна пожежа, і старе урочище, хочеш не хочеш, мусило оновитися. У 1816-му було затверджено проєкт планування передмість Кожум'як та Гончарів архітектора Андрія Меленського, першого головного архітектора Києва. Той проєкт змусив архітектора немало працювати: у Києві не можна було будувати так, як у рівнинному Петербурзі, пагорби, які здіймалися мало не на кожному кроці, вимагали коректив. Тому для Кожум'як >

Одним з найбільш інформативних для вивчення планувальної структури старого Києва вважається план 1695 року, складений полковником Іваном Ушаковим. Зображення на плані передають характер споруд, їхнє призначення, функціональне та конструктивне рішення.

**ВГОРІ: Вид на урочище на фоні Старокиївської гори. ХІХ ст.
НИЖЧЕ: Гончарна вулиця, 1910 рік.**

**ВГОРІ: Урочище на фоні гори Дитинки, поч. ХХ ст.
НИЖЧЕ: Вид на урочище Кожум'яки. На передньому плані — Хрестовоздвиженська церква, відбудована у камені після Великої пожежі 1811 року.**

і Гончарів було зроблено абсолютний виняток: офіційні порядки тут нікому не нав'язували, прокреслили вулиці та дозволили люду будувати будь-що і будь-як. Люди й будували. Забудова здійснювалася здебільшого садибним способом: отут — дім, тут — садок, а там — городик. Хто ж відмовиться тримати городик у такому місці? На Кожум'яках, захищених від вітрів горами й валами, завжди було тепліше, ніж по всьому Києву, навіть дерева навесні зацвітали тут раніше на тиждень-два. Райська місцина, що не кажіть! Зі своїм мікрокліматом — і атмосферним, і соціальним.

А ви знали, що п'єса «За двома зайцями» Старицького — оброблена малосценічна п'єса Івана Нечуя-Левицького, і звалася та, перша... «На Кожум'яках»!

ПОСТАТІ З ВОЗДВИЖЕНСЬКОЇ

На Воздвиженській у будинку під номером 10, в домі священника Хрестовоздвиженської церкви Матвія Бутовського, винаймала квартиру сім'я Булгакових. Тут 15 травня 1891 року народився майбутній автор «Майстра і Маргарити» Михайло Булгаков. Хрестили його у Хрестовоздвиженській церкві, про що є запис у метричній книзі.

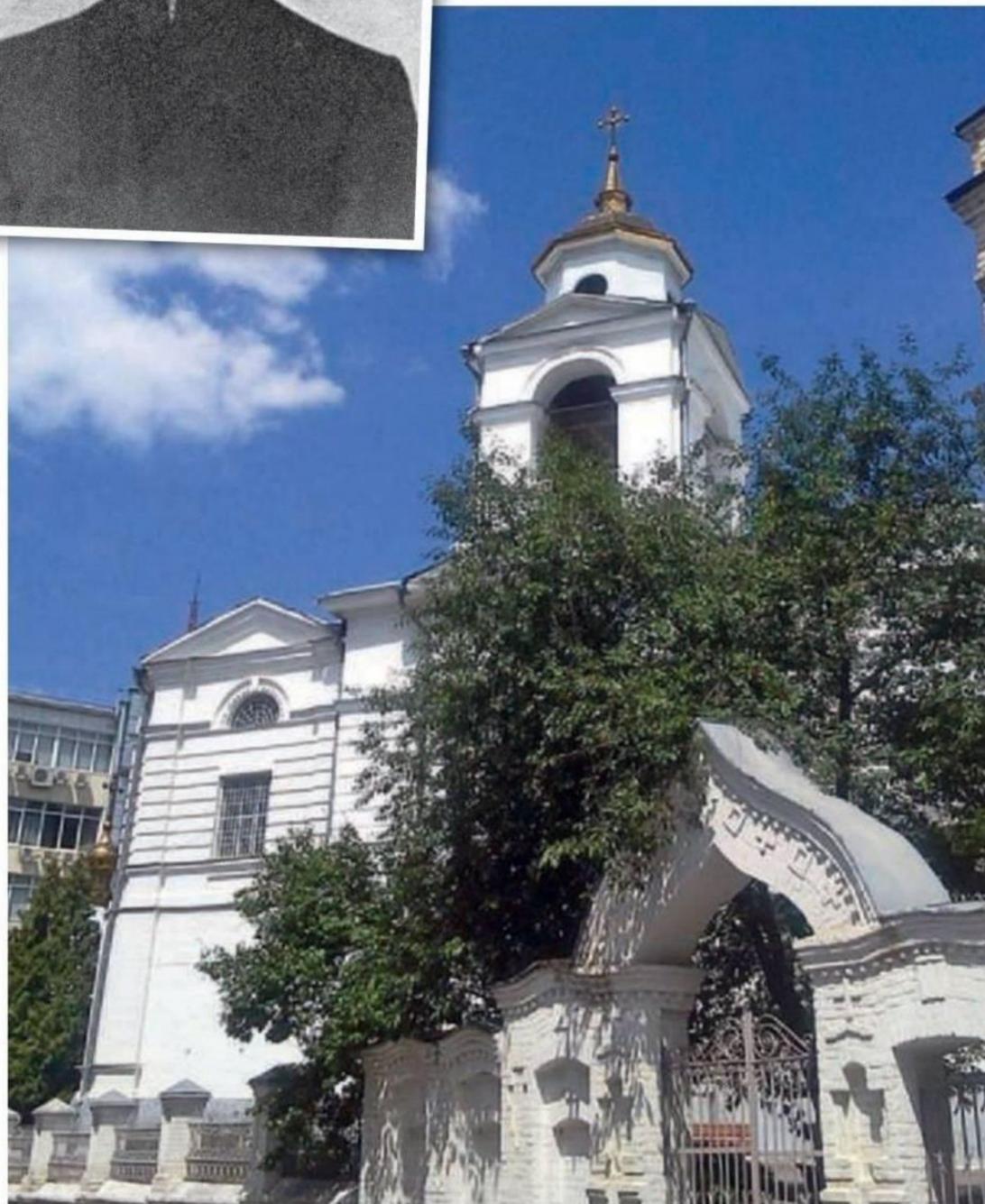
Хрестовоздвиженська церква досі стоїть, де стояла, — біля виходу з урочищ, там, де трамвай повертає з Глибочицької на Поділ. За давніми переказами, поставлено її там, де апостол Андрій Первозванний поставив (воздвиг) на горі хрест. Спершу церква там була

Сходи з провулка Десятинного на вулицю Гончарну. Чорно-біле фото — 1950-ті, кольорове — наші дні.

Михайло Булгаков — учень гімназії. Проживав на Подолі, на вулиці Воздвиженській, хрестився у Хрестовоздвиженській церкві (на фото нижче).

дерев'яна, звалася Воздвиженська. Збудовано її було у 1748 році на кошти ремісничого цеху Кожум'як. У 1811-му, після пожежі, яка вщент знищила старий Поділ, а з ним і Воздвиженську, було закладено нову, кам'яну двоповерхову церкву. Будували її довгих тридцять років, з 1811-го по 1841-й.

Розписи Хрестовоздвиженської церкви повторюють картини київського Володимирського собору. Їх неодноразово переписували, доповнювали, змінювали. Тут живопис різного часу, здебільшого — початку ХХ ст., сучасний, з канонічними сюжетами. У 1986-му випадково на хорах Хрестовоздвиженської знайшли дуже пошкоджену ікону, написану на міцній дубовій дошці. Її довго вивчали реставратори, досліджували олійний живопис. Судячи з техніки пер-

Хрестовоздвиженська церква, сучасний вигляд. Церкву було споруджено на місці зруйнованої пожежею 1811 року дерев'яної. На її будівництво пішло майже тридцять років.

вісного розпису, витонченості, ця ікона вийшла з майстерні Квентіна Массейна чи одного з художників тієї знаменитої нідерландської школи живопису ХVІ ст. Належить вона до іконографічного типу «Спаситель світу». Таких ікон у світі, окрім знайденої у Хрестовоздвиженській церкві, лише три, зберігаються вони у Лондонській національній галереї, в Антверпені та Північній Кароліні. Нині наша, воздвиженська, перебуває у Музеї мистецтв Богдана та Варвари Ханенків.

ЧАС МИНАЄ, ЧАС РОЗЧИНЯЄ

Північний приділ («Казанський») Хрестовоздвиженської церкви розписував у 1914–1915 роках київський художник Григорій Світлицький — перший народний художник УРСР (1946 рік), професор, музикант і композитор. Навчався майстер у Київській рисувальній школі Миколи Мурашка, у 1901–1917 роках очолював групу реставраторів Ісакіївського собору і за ту роботу отримав від імператора Миколи II дворянський титул. У Хрестовоздвиженській церкві Світлицький написав картину «Воздвиження хреста», а в одній з композицій зобразив самого себе у вигляді диякона.

У староподільському яру лишилася слабка згадка про Дігтярну вулицю. На тій вулиці під горою стояв будинок № 30. Там з 1872-го по 1948-й, з народження до смерті, жив і працював Григорій Петрович Світлицький — учень Мурашка, друг Івана Рєпіна, учень і друг Архіпа Куїнджі. Колись люди шукали цей «загадковий» його будинок. Як дістатися до нього, знали лише кияни: старими сходами з Киянівського провулка. Колись був і вказівник до садиби... А тоді й будинок, і вказівник стали начебто непотрібні. Зникли. Чи перейшли в інший вимір? Як Кожум'яцька площа, якої вже не знайдеш на картах міста, як дрібні провулки-відгалуження Глухий, Мало-дігтярний, Овчинний, Ремісничий, які зникли, розчинилися в часі...

РОЗВІДКА ІДЕ ПОПЕРЕДУ

Хто володіє інформацією, володіє світом. У воєнний час цей вираз набуває прикладного значення: у вигіднішому становищі опиняється той, чия розвідка працює дієвіше. Період Другої світової можна без перебільшення назвати великою битвою спецслужб із застосуванням усіх доступних інструментів. Одним з таких стали навчені й добре підготовані партизанські розвідгрупи. Докладніше про все — доктор історичних наук Дмитро Веденєєв.

Війна зробила цю ідею постулатом: розвідка має вирішальне значення для успішних бойових дій. У квітні 1943 року 2-й відділ Генерального розвідувального управління Генерального штабу під командуванням генерал-майора Шерстньова став куратором агентурної розвідки та диверсій на всіх напрямках, включаючи так званий південно-західний, що охоплював територію України. Приблизно тоді ж було впорядковано структури розвідки фронтів та армій. У штабах фронтів замість розвідвідділів створили управління, котрі поділялися на п'ять підрозділів. На перший поклалися обов'язки керівництва розвідпідрозділами нижчих з'єднань, другий відав агентурною розвідкою, третій — диверсійною роботою,

четвертий — обробкою інформації, п'ятий — радіорозвідкою. При штабах армій розвідвідділ складався з відділень військової розвідки та інформаційного.

ПИТАЙТЕ ДЯДЬКА ПЕТРА

У серпні 1942-го Оперативний центр РУ ГШ у Білорусі під командуванням Григорія Лінькова направив до Волинської та Рівненської областей України кілька партизанських загонів і груп. Для об'єднання й координації їхньої роботи туди ж було перекинуто загін батальйонного комісара Антона Бринського, псевдонім — Дядько Петро. До весни 1943-го під його командуванням зосередилися значні сили з'єднання партизанських загонів особливого призначення РУ Червоної ар-

мії; їх було поділено на партизанські бригади № 1 А. Анищенко та № 2 С. Каплуна.

Бійці Дядька Петра багато зробили для визволення Рівненської та Волинської областей, зокрема зібрали великий обсяг розвідданих про різні течії українського націоналістичного руху й повстанства, про польських націоналістів. Воювали з національно свідомими? Ні, здебільшого підтримували рівні робочі стосунки. Харизматичний, вправний у зухвалих бойових акціях, Дядько Петро користувався непідробним авторитетом серед українських повстанців Тараса Боровця — Бульби, котрі першими взяли назву УПА, Українська повстанська армія. Документи свідчать, що Антон Петрович міг і чарку перехилити з лісовиками-бульбівцями, і провести з ними жорстку виховну роботу

Мирні салюти над історичним центром Кракова. Гітлерівці планували зрівняти місто із землею і досягли б свого, якби не дії розвідника Березняка.

ДЛЯ ДОВІДКИ

У роки Другої світової, у період Німецько-радянської війни, українська земля стала одним з головних театрів воєнних дій. До початку осені 1943 року тут воювала майже половина радянських ЗС. У лавах діючої армії перебувало понад 7 млн українців. На українських землях розгорнулися масштабні бойові операції. Окрім фронтів, де йшли «гарячі» бої, був ще один — фронт партизансько-підпільної боротьби. Україна стала одним з його головних штабів і осередків. У повоєнні роки Хрущов заявляв, що кількість партизанів в Україні сягала 220 тис. Ця цифра, за оцінками істориків, значно перевищує реальну, але, беручи до уваги дієвість українських партизанів, можна її прийняти на віру.

Завдяки продуманим діям Українського штабу ПР і талановитій роботі його підлеглих було налагоджено розвідувальну та підривну діяльність у тилах ворога, здійснено низку операцій у співпраці з діючою армією, а також надано безцінну допомогу рухам опору країн Східної Європи, які так само, як і Україна, потерпали від фашистської навали.

за, скажімо, недисциплінованість і вільне поводження із селянським майном. Він умів підтримувати з ними певний нейтралітет. Спільно загони Бринського й Боровця провели низку боїв проти німців. Згодом частина загонів Бринського перейшла у підпорядкування Українського штабу партизанського руху (УШПР), а з березня 1944-го продовжила боротьбу на теренах Польщі.

З початку 1943 року при партизанських з'єднаннях почали створювати оперативні центри військової розвідки. В Україні при загоні Федорова із січня 1943-го діяв оперативний центр «Омега», він контролював район Прип'ять — Київ — Пирятин — Бахмач. Улітку 1943 року було створено оперативно-розвідувальний центр РУ у районі Ковель — Кам'янець-Подільський, зібрана ним інформація, зокрема, сприяла проведенню стратегічної наступальної операції «Багратіон» з визволення Білорусі у 1944-му.

Немало прислужилася робота військової розвідки й під час боїв за Лівобережну Україну та у битві за Дніпро. Лише у зоні відповідальності 1-го Українського фронту діяло не менше 18 зафронтових груп армійської розвідки. Однією з найуспішніших була група сумчанина майора Кузьми

Гнедаша — Кіна. Вона виявила систему оборони німців, зосередження живої сили й техніки в районах Києва, Чернігова, Коростеня та Житомира, її інформація допомогла в організації форсування Дніпра. 19 червня 1944 року в місті Слонім розвідника Гнедаша і його радистку Клару Давидюк оточив німецький каральний загін, щоб не опинитися у полоні, вони підірвали себе гранатами.

ХТО ВИ, МАЙОРЕ ВИХОР?

Символом звитяги військових розвідників України став уродженець Дніпропетровська (нині Дніпро) Євген Березняк. У часи окупації він очолював підпільний райком партії у Петропавлівському районі Дніпропетровської області. Після звільнення області наприкінці 1943 року Березняка було командировано до Московської розвідувальної школи Головного розвідувального управління Генштабу ЧА, а по завершенні навчання відряджено у розпорядження розвідувального управління штабу 1-го Українського фронту.

На чолі десантної розвідувальної групи особливого призначення 19 серпня 1944 року його закинули за лінію фронту для розвідки у Кракові й передмістях,

ЄВГЕН СТЕПАНОВИЧ БЕРЕЗНЯК (1914–2013)

Автор книг спогадів «Я — Голос» (1971), «Пароль Dum Spiro» (1987), «Операція «Голос»» (1992).

Історія його бойових подвигів надихнула Юліана Семенова на написання повісті «Майор Вихор». 21 серпня 2001 року Євгенові Березняку присвоєне звання «Герой України» із врученням ордена «Золота Зірка», у 2005-му надане звання генерал-майора. Загалом Березняк мав п'ять радянських орденів, став повним кавалером українських орденів «За заслуги» та Богдана Хмельницького, відзначений Срібним хрестом ордена «Віртуті Мілітарі» та орденом «Партизанський хрест» Польщі, двома орденами Росії. Обраний почесним академіком Національної академії педагогічних наук України.

Фільм за повістю Юліана Семенова вийшов на екрани у 1967-му. Роль легендарного розвідника на кіноекрані виконував актор Вадим Бересв.

де зосередилися десять ворожих дивізій. Під час облави розвідника схопило гестапо, але він спромігся втекти і 156 днів керував розвідувальним загonom «Голос». За цей час загін передав до штабу 1-го Українського фронту 140 радіограм з важливими військовими даними про сухопутні сили, зокрема дислокацію та озброєння з'єднань 17-ї польової армії, та авіацію противника, а також про укріпленний район навколо Кракова.

Один з подвигів Березняка і його групи увійшов в історію: у 1945-му вони врятували старовинний Краків від запланованого нацистами підризу. Капітан Березняк став одним із прототипів головного героя повісті Юліана Семенова майора Вихра.

Після повернення на батьківщину Березняк, оскільки побував у гестапо, мусив пройти перевірку у фільтраційному таборі НКВС під Москвою. У повоєнні роки розвідник працював у системі освіти, майже чверть століття був начальником Управління шкіл Міністерства освіти України, став заслуженим учителем УРСР, кандидатом педагогічних наук, автором шести монографій та сотні статей.

Були в літературного «майора» й інші прототипи. Передовсім Олексій Ботян, співробітник 4-го Управління (зафронтана розвідувально-диверсійна робота) Наркомату держбезпеки СРСР, заступник командира з розвідки партизанського з'єднання Карасьова. Він працював за лінією фронту в Білорусі та Західній Україні, 9 вересня 1943-го знищив гебітскомісаріат

Олексій Ботян. Бійці його групи виявили і знищили склад з вибухівкою в Ягеллонському замку. Кандидатура Ботяна тричі подавалася на отримання звання Героя Радянського Союзу. До 1985 року працював розвідником-нелегалом.

ВГОРІ та СПРАВА (2): Рейкова війна і її наслідки. Сам по собі підірвав рейок, які німці могли легко замінити, давав мізерний результат, але при вмілому закладанні вибухівки, як його робили українські партизани, залізничне полотно й ешелони зазнавали серйозних руйнувань. СПРАВА: Заняття з підірвної справи проводить «головний диверсант» ЧА Ілля Старинів.

в Овручі на Житомирщині: вибухом було вбито близько 80 німецьких офіцерів. У травні 1944-го спецгрупа Ботяна прибула в район Кракова і налагодила розвідувально-диверсійну роботу спільно з польськими антифашистами. Саме бійці Ботяна захопили інженера-картографа поляка Зигмунда Огарека. Той указав на величезний склад вибухівки у Ягеллонському замку. Агент-поляк спромігся встановити там міну уповільненої дії, і вранці 18 січня сховище злетіло в повітря.

ЗНАННЯ — СИЛА

На основі окремих партизанських формувань Українського штабу партизанського руху (УШПР) було створено шість «особливих розвідувальних загонів». У березні 1944-го сформували розвідувальний загін (50 бійців) на базі партизанського з'єднання генерал-майора Михайла Намова. Його завданням було провести «військово-політичну розвідку» в районі Жолкев — Янів — Рава-Руська, зібрати дані про системи оборони німців у районі Львова, гарнізони та резерви противника, сили підрозділів УПА та політичні лінії українських націоналістів, морально-політичний стан вояків, економічну ситуацію, настрої польської та чеської громад тощо.

Нові умови бойових дій вимагали нового підходу. До партизанських спецкіл почали залучати бойових офіцерів з вищою інженерною освітою. В Україні «лісові академії» підготували 5 тис. диверсантів. Випускники вміли навіть з асортименту аптек і фотомагазинів зібрати мінно-

вибухову техніку. Новий підхід позначився на результатах: за лінією фронту половина вбитих солдатів і три чверті знищеної техніки супротивника були жертвами народних месників, при цьому втрати партизанів на таких завданнях складалі не більше 5% від загальнобойових. Дієвість заходів вражала: суттєвої шкоди ворогові завдала кожна четверта міна. За 10 місяців 1943–1944 років лише Чернігівсько-Волинське партизанське з'єднання пустило під укіс 500 ешелонів, при цьому втративши лише 15 чоловік.

Завдяки підготовці навіть невеликі диверсійні групи діяли в рази ефективніше. Групу партизанів Тищенка (сім чоловік) було закинута в Угорщину. Бійці опинилися на незнайомій території, без зв'язку, а після втечі перекладачів і без знання мови. Вони не розгубилися, рушили в Югославію через Румунію, де пустили під укіс ешелон, імітуючи висадку великого десанту, і, вчиняючи численні диверсії, підтримували таку ілюзію протягом місяця. Лише витративши увесь мінно-вибуховий арсенал, вийшли до своїх.

Належна підготовка вивела на вищий рівень і планування масштабних диверсійних кампаній, узгоджених з наступальними завданнями діючої армії. Один із прикладів — підготовлений УШПР та затверджений начальником Генштабу ЧА Василевським план руйнування залізничних мостів через Дніпро, Десну і Стир (1943 рік): одночасне знищення мостів на провідних магістралях, що ускладнило рух потягів на схід на 30 діб.

УПЕРЕД, НА ЗАХІД

У червні 1944 року було затверджено план організаційних та оперативних заходів з посилення бойових дій партизанів України задля допомоги партизанським рухам у Чехословаччині, Угорщині, Румунії та Польщі. Вони мали зірвати вивезення до Німеччини промислового обладнання і стратегічної сировини з окупованих країн, зруйнувати шляхи постачання резервів на фронт. План передбачав передислокацію низки радянських формувань для активізації партизанського руху за кордоном. Було створено організаційно-диверсійні загони по 25 осіб кожний, половину бійців у них склали досвідчені партизани, половину — представники країн Східної Європи; 12 загонів було перекинуто до Чехословаччини, 17 — до Румунії, сім — до Угорщини. Близько 2000 партизанів, чотири диверсійні групи та диверсійний загін зі 150–200 бійців передали під командування Польського штабу партизанського руху. Метою було «розгорнути широкий партизанський рух шляхом формування самостійних груп з місцевого населення». Водночас налагоджували проведення розвідки на території Німеччини — у Східній Пруссії, шукаючи можливість організувати партизанський рух і там. До грудня 1944-го лише в Чехословаччині й Угорщині діяли два партизанські з'єднання, шість бригад та 23 загони чисельністю майже 18 тис. бійців.

З травня 1944 року в школах особливого призначення (ШОП) Українського штабу партизанського руху почалася підготовка іноземців — організаторів партизанських

груп. На навчання прибули 930 угорців, чехів, словаків, румунів, мешканців Югославії, українців Закарпаття. До 1 листопада було підготовано 764 фахівці. Основою навчання за профілем «мінер-диверсант» була чотиритижнева програма на 240 навчальних годин. Велику увагу приділяли двостороннім навчанням, наближенням до бойових умов, мінно-підіривній, вогневій та топографічній підготовці, азам пропаганди, на основі реального досвіду партизанів велася тактична підготовка. Як зазначалося в документах, підготований Школою склад здатний самостійно навчати бійців мінно-підіривної справи, формувати і керувати операціями груп і загонів з організації диверсій.

Лише у Чехословаччині в серпні — вересні 1944-го підготовані партизани знешкодили 6620 вояків противника, підірвали 26 ешелонів, знищили 9 літаків, 40 одиниць бронетехніки, 281 автомашину, 36 мостів... Удалося захопити військового міністра прогітлерівської Словаччини Чатлоша та командувача сухопутних військ Туранця. Німці змушені були кинути у місця активної дії партизанів дві нові дивізії з танками й авіацією. Того ж року радянські партизани та їхні колеги у Східній Європі перетягли на себе близько 20 дивізій вермахту, шість-десять дивізій СС, вісім угорських, по чотири румунські й хорватські дивізії, кавалерійський та охоронний корпуси — загалом до 48 дивізій та окремих батальйонів. А це близько чверті живої сили агресора на Східному фронті.

МІСІЮ ВИКОНАНО

23 грудня 1944 року ЦК КП(б)У ухвалив рішення про розформування УШПР. Керівництво партизанськими формуваннями в Європі взяла на себе спеціальна комісія при ЦК КП(б)У. У ході передачі справ констатувалося, що підпорядковані штабу партизанські формування (на 1 березня 1944 року — 35 804 бійці) з листопада 1942 року по 1945-й знищили шість генералів, 47,6 тис. солдатів і офіцерів противника, взяли в полон 3382 особи, знищили 23 штаби, 25 літаків, 167 танків, 2328 автомашин, 79 складів, 371 ешелон... Українські партизани — і організовані та підготовані спецслужбами, і ті, хто став під рушницю, аби захищати радянські цінності, й ті, хто, б'ючи агресора, відстоював ідеали вільної від будь-якої тиранії України, завдали нацистам чимало клопоту. ☉

АНТОН ПЕТРОВИЧ БРИНСЬКИЙ (1906–1981), ДЯДЬКО ПЕТРО

У 1941 році потрапив в оточення, разом з 18 бійцями організував партизанський загін і тилами вийшов до позицій своїх. Із серпня 1942-го направлений в Україну, в район Волинської та Рівненської областей. Долучився до спроб радянських розвідників повернути на свій бік у боротьбі проти Гітлера бійців УПА. Частково він досяг у цьому успіхів, однак письмова відповідь Тараса Боровця — Бульби, дана Олександрові Лукіну, виключала надію на співпрацю: «Як громадяни Української Народної Республіки українські партизани не потребують будь-якої амністії від уряду СРСР. УПА є суверенними збройними силами УНР і такими залишаться. В жодну чужу армію УПА не виллються... УПА готові укласти з СРСР мир і військовий союз проти Німеччини лише тоді, коли СРСР визнає суверенність УНР».

Тарас Боровець — Бульба зі своїми бійцями.

ВИ ЗНАЛИ?

Під час проектування хмарочоса Емпайр-стейт-білдинг була ідея розташувати на даху майданчик для дирижаблів. Від задуми відмовилися, коли про нього критично відгукнувся відомий німецький повітроплавець і конструктор дирижаблів др. Хуго Екенер.

ЩО ЗГУБИЛО ДИРИЖАБЛІ?

Але ж ясно що. Ненадійність, яку красномовно довела катастрофа німецького дирижабля «Гінденбург». Щодо ненадійності усе точно, а от щодо катастрофи «Гінденбурга» як остаточного доказу — помилочка. «Гінденбург» був найбільший, його катастрофа набула колосального резонансу, але вона не була наймасштабнішою. Тут «рекордсменом» було інше повітряне судно, і катастрофи воно зазнало на чотири роки раніше, у 1933-му.

То був жорсткий дирижабль-авіаносець ВПС США *Akron*. Він був приблизно на 3% менший за «Гінденбург», міг нести на борту до п'яти біпланів. До моменту трагедії «Акрон» налітав понад 1700 годин, далеко не усі його польоти були безпроблемні, але 4 квітня 1933 року стало фатальним.

Наподалік від узбережжя Нью-Джерсі «Акрон» потрапив у зону шторму. Через викликану зміною тиску некоректність роботи альтиметра — приладу вимірювання висоти, корабель ішов небезпечно низько. Як виявилось, настільки низько, що, коли скинули баласт для набору висоти, ніс корабля піднявся, а хвіст — за 240 метрів від носа — занурився у воду. Частину хвоста відірвало, корабель стрімко розпався у повітрі і затонув.

На борту «Акрона» з 76 осіб загинули 73. З трьох рятуваних двоє померли на борту рятувального судна. На Гінденбурзі третині пасажирів вдалося врятуватись...

«Акрон», хоч і був військовим дирижаблем і виконував польоти над морем, мав на борту лише один рятувальний пліт і жодного рятувального жилета. Така сама біда у 1935-му спіткала подібний до «Акрона» дирижабль ВПС США *Macon*.

ВИД ЗГОРИ «Акрон» у небі над Нижнім Мангетеном, 1930-ті

GETTY X2

УСЕ, ЩО ЛИШИЛОСЬ *Akron* розвалився у повітрі і затонув.

**НІЧОГО
НАДЗВИЧАЙНОГО**
На момент своєї
появи карти таро
сприймалися
просто як красиві
гральні карти.

Коли занепадала Спарта?

Усе, звісно, сталося не за один день. Точкою відліку можна вважати битву під Левктрами 6 липня 371 р. до н. е., коли спартанців здолали війська Беотійського союзу. Тоді ж Спарта втратила Месинію — свою одвічну колонію рабів. І то був лише початок. Власне спартанців — повноправних громадян, було небагато, а Спарта не припиняла воєн. Народжуваність падала, смертність зростала. Крапку поставив час. У 146 р. до н. е. Спарта скорилася Риму, а незабаром зникла, не лишивши по собі ані величних храмів, ні розкішних пам'ятників: їх тут ніколи й не існувало. А доблесть, честь, відвага — поняття дуже нетривкі.

600

нулів після одиниці має центильйон — офіційно визнане найбільше число у світі, записане у 1852 році. Число гугол менше за нього, це одиниця "лише" зі 100 нулями.

ЗВІДКИ ВЗЯЛИСЯ КАРТИ ТАРО?

Провидці й ворожки до їх появи непричетні. Спочатку таро були звичайними гральними картами. Їх вигадали у 1430-х в Італії для гри, подібної до бриджу, і звалися карти тоді *тарокі*. У колоді було 78 карт, 56 з них ділилися за мастями, так само, як і в сучасних картах, а на 22 були

зображення, нині відомі як основні *аркани* таро: повішений, коханці і таке інше. На той час магічного значення вони не мали, їх було створено для краси, для розваги аристократів. Провісницькими якостями карти наділило схильне до містифікацій і символізму XVIII ст.

Хто здійснив першу тривалу автоподорож?

Ось воно, торжество фемінізму: у першу тривалу автомандрівку вирушила жінка, Берта Бенц, дружина німецького інженера Карла Бенца. Першу автомобілістку можна назвати і першим фахівцем з реклами й маркетингу. Бачачи, що чоловік неспроможний налагодити продаж авто, вона узялася допомогти.

Сerpневого ранку 1888 року фрау Берта з двома синами сіла в триколісне авто Model III Benz Patent-Motorwagen і вирушила з рідного Мангейма до Пфорцгейма — до матусі. Поїздка була непроста. Їхати довелося дорогою, придатними для коней, але майже нездоланими для авто; двигун перегрівався, й воду для охолодження Берта набирала зі ставків і калюж, повз які проїздила; паливну трубку вона про-

чистила шпилькою з волосся, коли стерлися шкіряні гальмівні накладки, замовила нові у шевця, приводний ланцюг їй полагодив коваль в одному з містечок. Якоїсь миті жінку легенько вдарило струмом, і вона здогадалася, що десь погано ізольований дротик. Вона знайшла його й ізолювала... гумовою підв'язкою від власної панчохи. Ну а з пальним було зовсім легко: вона використала побутовий розчинник легроїн, який продавався у аптеках. Отак фрау Бенц проїхала понад сотню кіломе-

В ЧІМ СЛАБКІСТЬ?

Попри зміну умов Спарта нічого не змінювала у своєму устрої й правилах. Це зрештою призвело до її занепаду.

трів. А через три дні вирушила додому, уже під наглядом газетних репортерів. Кращої реклами авто (і кращого випробування) годі було й бажати.

ЩО СТАЛОСЯ З БРУТОМ?

🎯 Марк Юній Брут й очолювані ним заколотники сподівалися, що, коли уб'ють Цезаря, котрий перетворювався на диктатора, у Римі запанує мир. Вони помилялися. Народ не жадав такого «звільнення». Брутові й Касію довелося тікати, у Римі почалася війна. Майбутній імператор Октавіан та Марк Антоній об'єднали сили і у двох битвах при Філіпах розбили армію Брута й Касія. Касій скоїв самогубство після першої поразки, Брут — після другої. Кажуть, покінчити з собою йому згодився допомогти лише філософ Стратон.

263

набережна Принсен-грахт — у будинку за цією адресою понад два роки перехувалася родина Анни Франк, однієї з найвідоміших жертв Голокосту.

БІЙСЯ, ЦЕЗАРЮ!
Тоги не мали кишень,
тому незрозуміло,
де заколотники
ховали зброю.

РОБІТЬ СТАВКИ, ПАНОВЕ!
Венеційське казино, хоч і найстаріше, може лише позаздрити славі і блиску Монако та Лас-Вегаса.

Де відкрилося перше казино?

🎯 Дві відповіді, що спадають вам на думку, не правильні: у Монако перші фішки кинули лише в 1856-му, а в Лас-Вегасі гральні столи розставили аж у 1930-х. Першою в ігровий бізнес увійшла Венеція, і було це ще в 1638-му. Відкриття закладу під назвою *Casinò di Venezia* санкціонувала Велика рада, аби зручніше було наглядати за перебігом азартних ігор під час карнавалу й водночас забезпечити городян від шахрайств. У перекладі з італійської *casino* означає «будиночок». Для венеціанців то було втілення розваг і задоволень: у казино не лише грали, а й слухали музику, і танцювали. *Casinò di Venezia* існує досі. З 1995 року у його приміщенні знайшов притулок Музей Вагнера. Який зв'язок? Та ж геніальний композитор помер тут за гральним столом у 1883-му.

Що зображують малюнки Наски?

🎯 Сотні ліній-геогліфів — малюнків Наски, вкривають плато у південній частині перуанської пустелі. Площа малюнків — близько 500 км². Побачити їх повністю можна лише з висоти, відтак до початку ери повітроплавання про них знали мало. Тепер відомо, що це зображення павука, дельфіна, рибини, лами, ящірки, колібри, пелікана, мавпи. Більшості зображень

близько 2000 років. Навіщо їх було зроблено, досі невідомо. Вперше їх виявив іспанський конкістадор у XVI ст., він вважав їх дорогами. Чіткіше уявлення про дивні лінії отримали у 1920-х, коли на них звернули увагу з борту літака. Згодом з'явилося припущення, що лінії могли слугувати позначками для мандрівників з інших світів. Проте більшість дослідників вважають, що геогліфи Наски мали виключно церемоніальне значення, були таким собі зверненням до богів. Зрештою, хто, крім богів, міг їх бачити?

ЖАХІТТЯ
Одне із зображень Наски — 47-метровий павук, достойний «актор» для фільму жахів.

ХТО БУВ ПЕРШИМ СЬОГУНОМ ЯПОНІЇ?

Майже сім століть у Японії зберігалася система правління, за якою на чолі уряду стояв один правитель, і то був не імператор. Імператор, звісно, вважався обранцем богів, його шанували, але реальна влада в країні зосерджувалася у руках воєначальника, *сьогуна*.

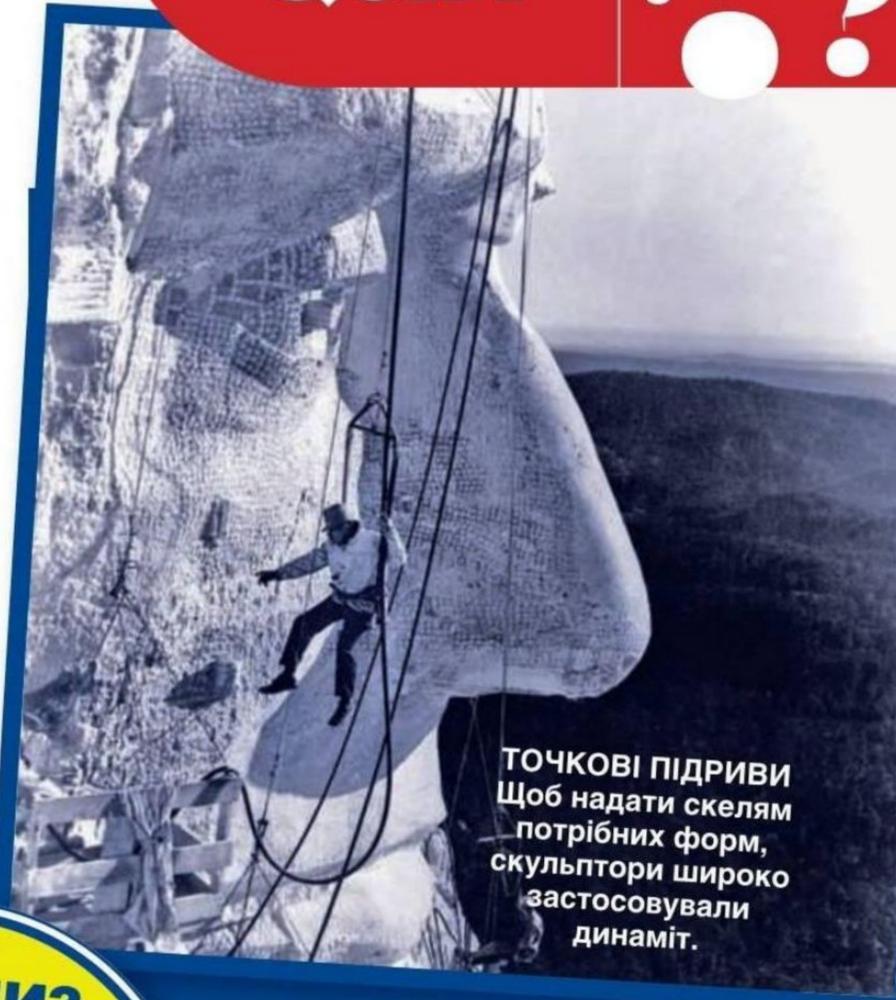
Сьогунат було запроваджено у 1192 році, коли ворогуючі *даймьо* — феодалі, роздробили країну на дрібні наділи, майже некеровані з імператорського палацу. Мінамото-но Йорітомо знищив диктаторів роду Тайра і отримав титул *великого сьогуна-завойовника варварів*, такий титул давався воєначальникам з VIII ст. Сьогун офіційно підпорядковувався імператорові, однак де-факто за імператором

зберігалися лише церемоніальні функції глави держави. Мінамото створив у Камакурі власний уряд і з часом заснував династію.

Сьогуні — генерали, керували практично усіма сферами життя країни, підтримували правопорядок, відали міжнародними зносинами, збирали податки з *даймьо*. Система сьогунату протрималася до 1867 року. Край їй покляло лише припинення політики *сакоку* — самоізоляції, від якої Японія відмовилася за імператора Мейдзі.

ВИ ЗНАЛИ?

Французький король Людовік XI начебто мав чудернацький свинячий орган. Роль струн у ньому виконували свині. Коли натискали клавішу, поросся отримувало штурхана і верещало. Звісно, кожне верещало у своїй тональності.

ТОЧКОВІ ПІДРИВИ
Щоб надати скелям потрібних форм, скульптори широко застосовували динаміт.

Хто створив скульптури Рашмор?

Ідея створення колосального меморіалу на скелях Південної Дакоти, скелях Праотців, як називали їх індіанці, належала історику штату Доанові Робінсону. Він пропонував увічнити в камені символічні обличчя індіанця і білого. Скульптор Гутзон Борглум волів відобразити осіб, важливих для американської демократії, простіше кажучи, президентів США. Саме останню ідею й профінансував бізнесмен Чарльз Рашмор. Роботи на скелях велися з 1927-го по 1941-й рік. На момент закінчення обговорювалася ідея додати до скульптурної композиції портрет п'ятої особи — суфражистки, поборниці прав жінок Сьюзен Ентоні.

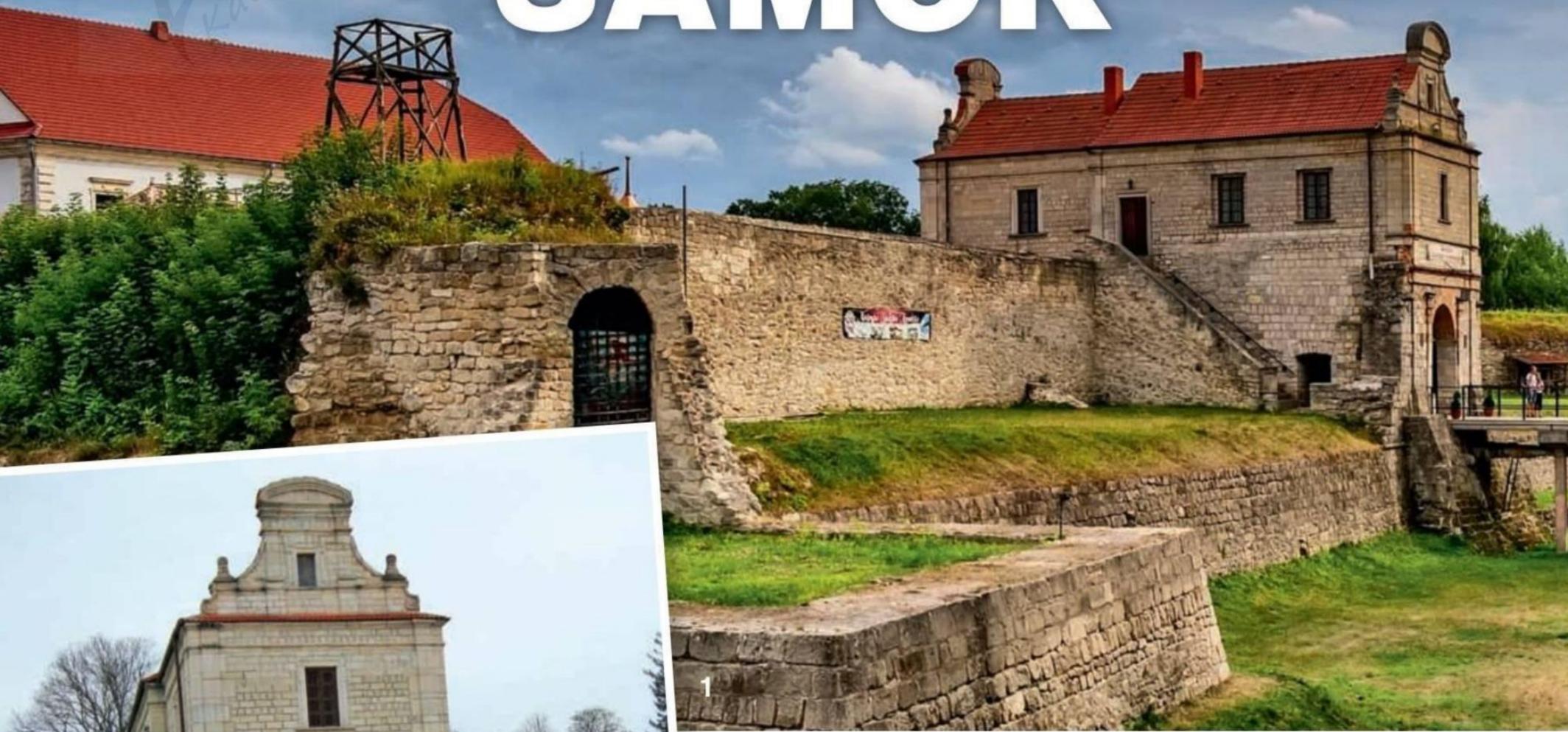

Де шукати Убар?

Убар — це загублене місто, поховане у пустелі, імовірно, через природний катаклізм. Про нього є згадки в Корані й збірці казок «Тисяча й одна ніч», захоплений дослідник пустель Лоуренс Аравійський називав його Атлантидою пісків: місто зникло, і де воно — невідомо. Убар стояв посеред Аравійської пустелі десь 5000 років тому, розквіт

і прославився завдяки жвавій торгівлі, а тоді просто зник у пісках. Про нього відомо значно менше, ніж про інші загублені міста. Навіть точна його назва під сумнівом: у деяких джерелах його називають Ірам або Ірем. Інтерес до нього значно зріс, відколи у 1992 році завдяки знімкам з космосу археологи виявили у пустелі Омана древню фортецю з вісьмома дозорними баштами. Та чи ж то Убар?

ЗБАРАЗЬКИЙ ЗАМОК

Що можна подивитись на Тернопільщині? Якщо нас цікавлять замки — напрямок вибраний дуже вірно. Щодо історичного періоду, візьмімо, скажімо, XVII століття. Їдьмо на Збараж, до замку, який вважається однією з найвизначніших пам'яток історії цього краю. Запрошує київський письменник **Андрій Костюченко**.

ТОЧНІ КООРДИНАТИ
Тернопільська обл.,
м. Збараж, Замкова гора

ЩО ПОДИВИТИСЬ
• костел Св. Антонія у бернардинському монастирі (XVII ст.)

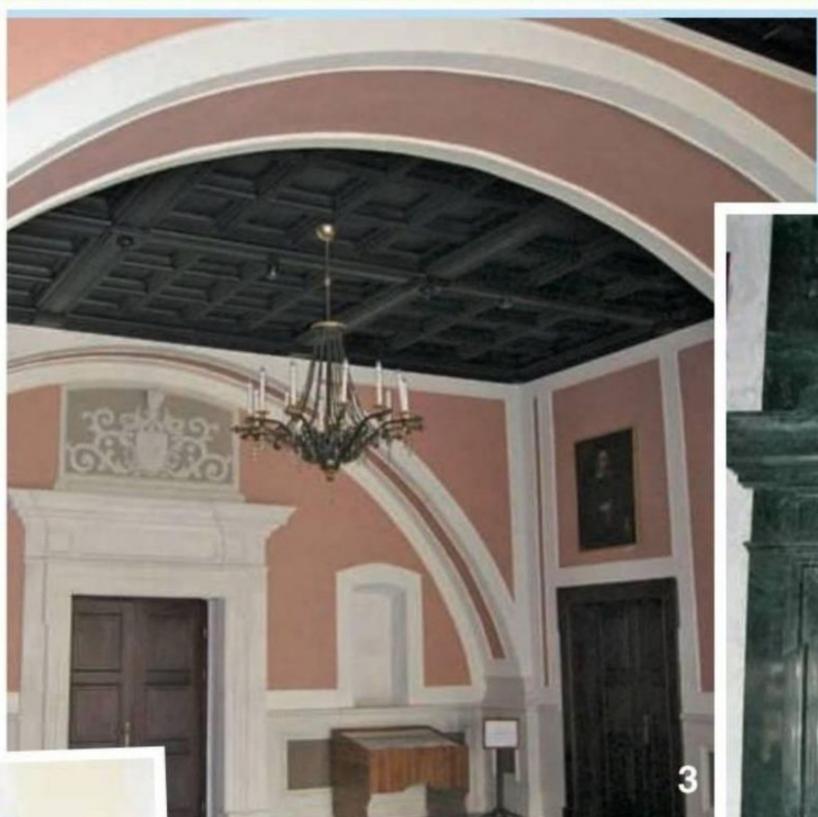
Почалося усе з італійців. Проект замку замовив Кшиштоф Збаразький — кременецький староста, коронний конюший, дипломат, італійському архітектору Вінченцо Скамоцці, прихильнику класицизму. Будівництво розпочали в 1620-му. Завершував його після смерті пана Кшиштофа у 1627-му його старший брат Юрій (Єжи). Вирішено було зробити за-

мок більш обороздатним, і до проекту було залучено військового зодчого Генріха ван Пеена, майстра фортифікаційної інженерії. Роботи було завершено у 1631-му. Готова споруда була кременною й ошатною водночас — чи то замок-фортеця, чи то палац у фортеці.

Як на сьогодні, архітектура не надто вражає: квадрат з чотирма бастіонами, з'єднаними куртинами.

Замок оточують земляні вали завширшки 24 метри і 12 метрів заввишки. Довжина кожного валу — 88 метрів. По внутрішньому периметру замку розташувалися кам'яні каземати. Від бастіонів до казематів, а від казематів до подвір'я прокопали тунелі. Навколо замку колись був рів завширшки близько 40 метрів. Звісно, він міг наповнюватися водою. До замку вела брама, облаштована у дво-

1. Вид на Збараський замок. У минулі часи рів довкола замку-фортеці наповнювався водою.
 2. В'їзна брама, вид із замкового двору.
 3, 4. Інтер'єри Мармурового холу. Люстри в усіх кімнатах замку виконані в єдиному стилі. Центральні двері Мармурового холу оформлені найбагатше.
 5, 6. У 2015 році завершено повну реставрацію замку, відновлено старовинні предмети меблів і інтер'єру.

поверховій вежі, до неї вів звідний міст. Двоповерховий палац виконаний у стилі пізнього ренесансу та раннього бароко. Головний вхід до палацу підкреслювали балконом на кам'яних колонах. У північному куті подвір'я є колодязь глибиною понад 60 метрів. До нього з підземелля палацу вів хід.

Після смерті останнього з князів Збараських Юрія у 1631-му замок перейшов у спадок князеві Янушу Вишневецькому, від нього — до його сина Дмитра. Князі Вишневецькі й надали будівлі характеру бастиону.

Влітку 1649-го відбулися події, в епіцентрі яких опинився Збараж. Запорізькі війська під командуванням гетьмана Богдана Хмельницького та його союзників татар на чолі з ханом Іслам-Гіреєм III оточили під Збаражем по-

льське військо. Козаки відтіснили поляків під самі замкові мури. Але у серпні Хмельницький змушений був підписати не вигідний для козаків Зборівський договір. Після цього облогу польського табору було знято. Ці події описані у романі польського письменника Генріка Сенкевича «Вогнем і мечем». Збараж лишився за поляками.

У наступні роки до Збараського замку неодноразово навідувалися і козаки, і татари. У 1675-му до замку підійшли яничари турецького паші Ібрагіма Шейтана. Вони узяли фортецю штурмом, повністю спалили її і підірвали оборонні стіни. Постраждале місто було звільнене сеймом від сплати податків на дванадцять років. Споруду відновлював Дмитро-Єжи Вишневецький.

Після Вишневецьких замок у 1682-му перейшов у власність до Станіслава Потоцького і належав його родині до середини XIX ст. Магнати Потоцькі перетворили замок на звичайне феодальне помістя, довкола нього з'явився пишний сад.

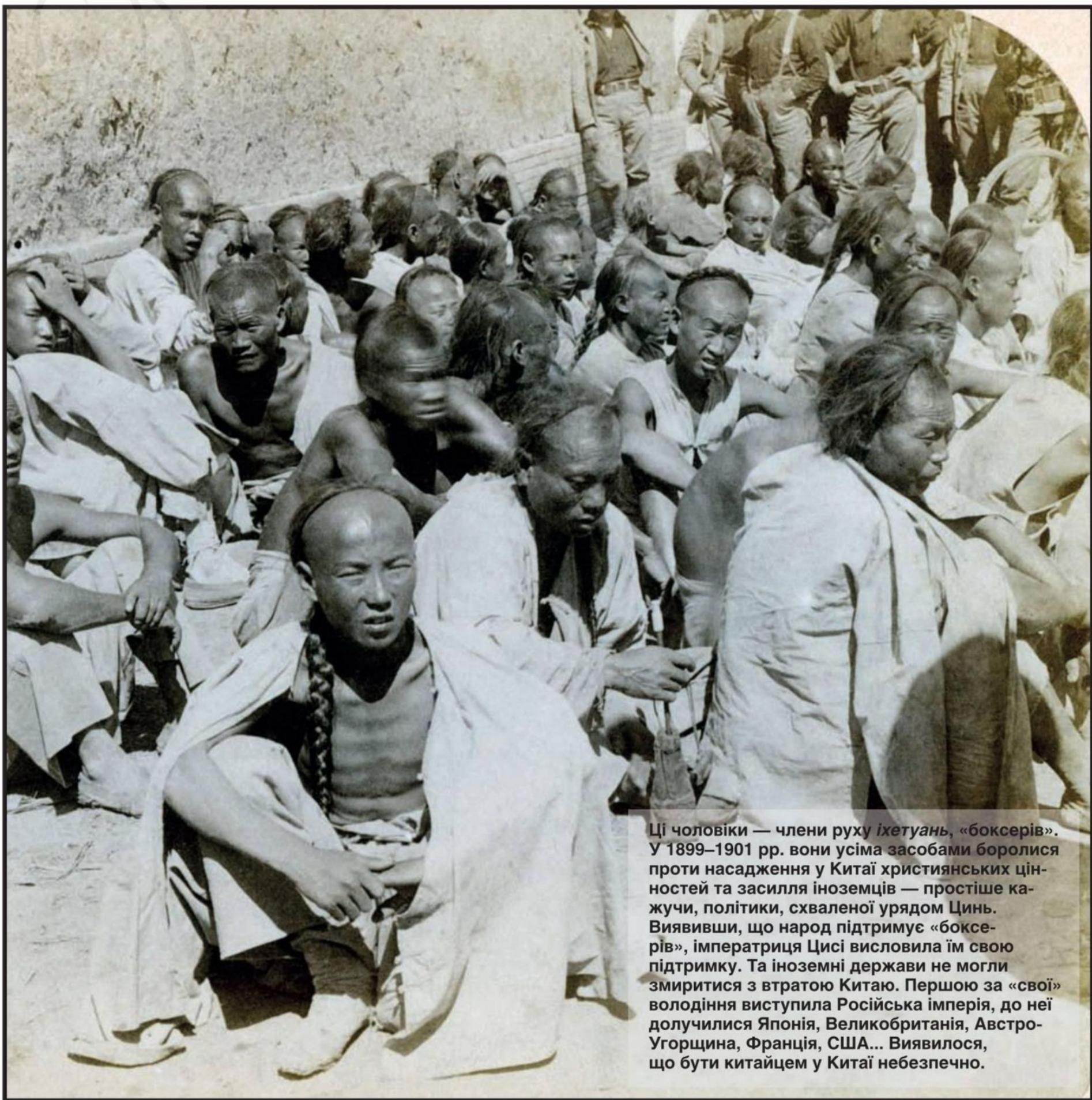
Набіги татар припинилися у 1699-му, коли за умовами Карловицького миру Збараж, як і багато фортець Поділля та Волині, повернувся до Речі Посполитої.

У 1707-му замок захопили московити. Цього ж року тут проїздом до Жовкви, де було призначено зустріч з польським королем Августом I, зупинялися гетьман України Іван Мазепа і цар Петро I.

Сучасний ансамбль замкових споруд склався протягом ряду пізніших перебудов. У середині XIX ст. тут працював цукровий завод під

керівництвом генерала Бема. У 1896 році в замку сталася пожежа, та лише у 1908-му уряд зобов'язав власника Збаража Емілія Явца розпочати реставрацію. Роботи було виконано тільки перед Першою світовою за участю останнього власника замку Тадеуша Нементовського. Але невдовзі з'явилися московити, висадили у повітря каземати, понівечили палац... У 1920—1930 роки відбудову замку узяла на себе організація польських офіцерів запасу, планувалося переобладнати його під гімназію, та цьому завадила Друга світова.

Відбудова комплексу почалася уже за Радянської України, в 1965-му. Роботи велися за проектом київського архітектора Маріоніли Мойсеївни Говденко і тривали 20 років. З 1989-го замок став музеєм, сюди було передано фонди Збараського районного краєзнавчого музею. У 1994-му старовинну споруду й прилеглі до неї території перетворено на державний історико-архітектурний заповідник, а у 2005-му заповіднику надано статус національного. Тепер він Національний заповідник «Замки Тернопілля».

Ці чоловіки — члени руху *іхетуань*, «боксерів». У 1899–1901 рр. вони усіма засобами боролися проти насадження у Китаї християнських цінностей та засилля іноземців — простіше кажучи, політики, схваленої урядом Цинь. Виявивши, що народ підтримує «боксерів», імператриця Цисі висловила їм свою підтримку. Та іноземні держави не могли змиритися з втратою Китаю. Першою за «свої» володіння виступила Російська імперія, до неї долучилися Японія, Великобританія, Австро-Угорщина, Франція, США... Виявилось, що бути китайцем у Китаї небезпечно.

GETTY

ІСТОРИЯ
НОВИЙ ПОГЛЯД

КОЛИ МИНУЛЕ ОЖИВАЄ
ВИПУСК 12-01 / ГРУДЕНЬ – СІЧЕНЬ 2019/20

Українське видання
Виходить раз на два місяці
Засноване і видається: ДП «Бурда-Україна»
Головний редактор: Олександра Маленко
Бренд-менеджер: Інна Грінкова, i.grinkova@burda.ua

Комерційний директор:
Галина Земледух, g.zemledukh@burda.ua

Відділ реклами: тел. (044) 490-83-63,
факс (044) 490-83-64

Розповсюдження: Burda Distribution Services
тел.: (044) 494-07-92, (044) 494-07-93
distribution@burda.ua

Адреса редакції: Україна, 03124, м. Київ,
вул. Радищева, 10/14, корпус «Ю»
тел.: (044) 490-83-62 (доб. 77-81),
факс: (044) 490-83-60
Адреса редакції і видавця співпадає

Журнал зареєстровано в Міністерстві юстиції
України. Свідоцтво про реєстрацію КВ 23176-
13016Р від 22.03.2018

За зміст реклами редакція відповідальності не несе. Ма-
теріали, позначені , публікуються на правах реклами.
Думка редакції може не співпадати з думкою авторів. Усі
права належать видавцеві та засновникові — ДП «Бурда-
Україна». Передрук і будь-яке відтворення матеріалів
можливе лише з письмового дозволу видавця.

Типографія: «Юнівест Принт»,
01054, Київ, вул. Дмитрівська, 446
Номер замовлення: 181/11068
Дата виходу: 18.11.2019
Наклад: 15 000 прим.

HISTORY
REVEALED Bringing the past to life

© Immediate Media Company Bristol 2017.

All rights reserved. No part of *History Revealed* may be reproduced in any form or by any means either wholly or in part, without prior written permission of the publisher. Not to be resold, lent, hired out or otherwise disposed of by way of trade at more than the recommended retail price or in mutilated condition. Printed in the UK by William Gibbons Ltd. The publisher, editor and authors accept no responsibility in respect of any products, goods or services which may be advertised or referred to in this issue or for any errors, omissions, misstatements or mistakes in any such advertisements or references.

Editor Paul McGuinness, paul.mcguinness@historyrevealed.com

Production Editor Alicea Francis

Staff Writer Alice Barnes-Brown

Art Editor Sheu-Kuei Ho

Picture Editor Rosie McPherson

Illustrators Jonty Clark, Esther Curtis, Sue Gent, Chris Stocker

Contributors & experts Clemmie Beresford, Tracy Borman, Emily

Brand, Rhiannon Furbear-Williams, Anna Harris, Julian Humphrys,

Greg Jenner, Pat Kinsella, Sandra Lawrence, Rupert Matthews,

Miles Russell, Mark Simner, Richard Smyth, Carl Watkins, Johnny

Wilkes, Sue Wilkes, John Wright

**НАСТУПНИЙ
ВИПУСК**

У ПРОДАЖУ **З 17 СІЧНЯ**

.....

КУБИНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

**ЯК ЛІКАР І АДВОКАТ ПОСТАВИЛИ
СВІТ ЗА КРОК ВІД ТРЕТЬОЇ
СВІТОВОЇ**

ТАКОЖ У НОМЕРІ

РІЧАРД НІКСОН: ВІД ЛЮБОВІ ДО НЕНАВИСТІ
БІЛА ТРОЯНДА ПРОТИ ГІТЛЕРА **ДИКІ ЛІКИ**
РОБЕРТ БРЮС, КОРОЛЬ ШОТЛАНДІЇ **ІМПЕРАТОР**
КОСТЯНТИН І БАГАТО ІНШОГО...

GETTY

HISTORY
REVEALED Bringing the past to life

dooti donuts

якість, традиція, смак

У МЕРЕЖАХ СУПЕРМАРКЕТІВ
КОСМОС **ТАВРІЯ В**

 [INSTAGRAM.COM/TAVRIAV](https://www.instagram.com/tavriav)
[INSTAGRAM.COM/COSMOS.MARKET](https://www.instagram.com/cosmos.market)

 [FACEBOOK.COM/TAVRIAV](https://www.facebook.com/tavriav)
[FACEBOOK.COM/KOSMOS.MARKET](https://www.facebook.com/cosmos.market)

 [WWW.TAVRIAV.ORG](http://www.tavriav.org)

STOKSON
MODERN BAKERY